

Bol og by på Selsø

AF SVEND GISSEL

I. Til indledning.

Nærværende artikel er en studie til en større undersøgelse af landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. For den støtte, som jeg hertil har modtaget fra Statens almindelige Videnskabsfond, bringer jeg fonden min ærbødige tak.

1942 henledte Hans H. Fussing i sin disputats Herremand og fæstebonde danske agrarhistorikerens opmærksomhed på det studiemateriale, der frembyder sig til belysning af Selsø gods i fællesskabets århundreder.¹ Og med rette.

Udgangspunktet for såvel Fussings som mine undersøgelser har været Jacob Ulfelds Jordebog 1588, der opbevares på Holckenhavn, og som 1964 er udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie med benyttelse af Fussings efterladte manuskript. Til denne centrale kilde slutter sig imidlertid kongens skødebrev til Andreas von Barby 1556 14/8,² kongens stadfæstelsesbrev af 1559 4/11 på Hans von Barbys skøde til Corfits Ulfeld til Kogsbølle,³ Sjællands Stifts Landebog 1567,^{3a} Jacob Ulfelds forfølgning til lås på Selsø med tilliggende gods 1572,⁴ skiftet 1620 18/3 efter Mogens Ulfeld⁵ og jordebog over Selsø gods 1633–34.⁶ Hertil kan føjes præstedesignationerne 1651 (og 1657),⁷ samt matrikelarbejderne fra Frederik 3.'s og Christian 5.'s tid.⁸ Allerede det nævnte materiale muliggør et indblik langt ud over det almindelige i de pågældende landsbyers forhold; men hvad der giver disse forhold et ganske enestående perspektiv er, at de samme lokaliteter behandles udførligt i ikke mindre end to middelalderlige kilder, nemlig en over-

¹ Opus cit., pp. 180–183.

² Registre over alle lande 6 (RA), pp. 85v–86r. I denne kilde er der ikke specificerede oplysninger om landsbyerne Sønderby og Øsby, da de var frie enemærker til alle fire markeskel.

³ Registre over alle lande 7 (RA), pp. 276 ss.

^{3a} Udgaven 1956, p. 162.

⁴ Rigens forfølgningsbog 1570–76 (RA), pp. 107v–108r.

⁵ Privatarkiver før 1660 (RA). Mogens Ulfeld døde 1616.

⁶ Topografisk samling på papir (RA). Horns h. Selsø.

⁷ Danske Kancelli. B. 121 a. Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere i deres sognekald 1651, Sjællands stift. Fra præstedesignationerne 1657–58 er der så godt som ikke bevaret oplysninger om Selsø s. (RA).

⁸ Matriklen 1664 (Abrahamstrup amt 1672). — Matriklen fra 1680'erne (markbøger fra Selsø og Skibby ss., modelbøger og matrikelbøger). De benyttede matrikelarbejder findes alle i RA.

sigt over landgilden af bispegodset i Horns h. fra ca. 1300,⁹ samt Roskildebispens Jordebog fra ca. 1370;¹⁰ det sidstnævnte sted gives der som i flere af de omtalte kilder fra 16. og 17. århundrede detaljerede oplysninger om samtlige ejendomme under Selsø hovedgård.

Selsø s., der fra naturens hånd danner et afgrænset område, har (se bl. a. kildefortegnelsen) i flere hundrede år haft tilknytning til Roskilde bispestol.¹¹ Godset gik ved Reformationen over til kronen, men tilskødedes 1556 Andreas von Barby for efter dennes død 1559 at overgå fra hans brodersøn og arving Hans von Barby til slægten Ulfeld.¹² Efter i nogle få år at have tilhørt Corfits Ulfeld (død 1563), ejedes det af broderen Jacob Ulfeld (død 1593), der efterlod det til sin søn Mogens (død 1616). 1624 solgte arvingerne gården til Ernst Normann, ved hvis død 1645 den tilfaldt hustruen Ingeborg Arenfeldt og senere en svigersøn, Joachim Friedrich von Pentz.¹³ Pentz bortmageskiftede den 1669 til Erik Krag (død 1672), som påny samlede hele godset. Erik Krags enke Vibeke Rosenkrantz solgte 1682 ejendommen til Birthe Skeel, Niels Rosenkrantz' enke, efter hvis død den 1721 købtes af Christian Ludvig von Plessen.

Den følgende redegørelse for nogle sider af Selsø gods' historie følger udviklingen op til og med Frederik 3.'s matrikel, på visse punkter med hensyntagen til Christian 5.'s matrikel. Godsfortegnelserne i Sjællands Landstings Skødeprotokol 1680–85¹⁴ og i jordebogen 1698¹⁵ er ikke benyttede. Da undersøgelsesperioden således ligger forud for Ole Rømers reformer benyttes overalt gammel sjællandsk mål og vægt. Endnu i matriklen 1664 (1672) ses anvendelsen af den sjællandske beregning 1 pund à 4 tønder à 6 skæpper byg. I Jacob Ulfelds Jordebog er sammenregningen af godset sket efter den fynske takst 1 pund à 3 tønder à 8 skæpper byg.¹⁶ Det er imidlertid indlysende og bekræftes iøvrigt ved en sammenligning med de andre omtalte kilder fra 16. og 17. århundrede, at landgildeberegningen også i jordebogen 1588 er foretaget på grundlag af sjællandsk mål og vægt. Det er derfor ligeledes klart, at man ved omregning af de forskellige persiller til korn bør benytte sjællandsk

⁹ Trykt i Danske middelalderlige Regnskaber 3. r. I (1956), p. 309.

¹⁰ Ibid., p. 70 s.

¹¹ Med Selsø s. tænkes her på Selsø gård, og gods inden for sognegrænserne; selve sognekaldet hørte til Skt. Sigfreds Kapel i Roskilde domkirke. Iøvrigt havde ejerne af Selsø gennem lange perioder besiddelser i de tilgrænsende sogne, i Skibby s. Manderup og Bonderup, i Skuldelev s. Torpe.

¹² I indledningen til Jacob Ulfelds Jordebog 1588 (1964) har jeg (p. XXII s.) redegjort for slægten Ulfelds erhvervelse af Selsø.

¹³ Danske Slotte og Herregårde I (1944), p. 335.

¹⁴ LA for Sjælland. Se p. 106v—107r.

¹⁵ LA for Sjælland.

¹⁶ Opus cit., p. 30.

takst, hvis formålet er at kaste lys over landgildens varians og over forholdet mellem persillerne.¹⁷

Fussing behandler på tre sider¹⁸ i Herremand og fæstebonde spørgsmålet. Hvad er landgilde? Svaret lyder,¹⁹ at landgilden er de afgifter, bonden skulle yde herremanden; »til forstaaelsen av forholdet mellem herremand og fæstebonde har det igen betydning, om man skelner mellem de enkelte afgifter, saa i det følgende vil de blive behandlet under ett«. Fussions ræsonnement lyder bestikkende – naturligvis bliver en ydelse hverken større eller mindre af, at dens oprindelige karakter belyses; men den konsekvente holdning på dette punkt giver Fussing en vanskelig udgangsposition til hans næste kapitel: Landgildens forhold til udsæden,²⁰ samtidig med at den gør hans antagelse af landgildens varians noget for massiv.²¹ Når Fussing først²² med henvisning til Arent Berntsen fastslår, at kun en enkelt gruppe afgifter er ydelser af jordens frembringelser, og derpå²³ forsøger at udfinde forholdet mellem landgilden som helhed og jordens afkastning, kan dette ved første øjekast forekomme mærkeligt; men det må erindres, at Fussing var mest fortrolig med materialet fra 17. århundrede, da persillerne ofte syntes at have et stereotypt præg. Landgilden fik, hvad Fussing udmærket var klar over,²⁴ i næsten alle henseender sin endelige udformning i 16. århundrede, og i kilderne fra dette sekel fremtræder persillernes specielle karakter klarere end senere.

Fussing skriver,²⁵ at der (i hans kilder) er »svage spor av, at gæsteriet og maaske erredspengene indtager eller har indtaget en særstilling«; han tænker her på Arent Berntsens anden gruppe afgifter, »der hviler paa brugeren av jorden«. En særlig behandling helliger Fussing²⁶ gæsteriet. Han fastslår,²⁷ efter Arent Berntsen, at det selv efter afløsningen med penge føltes som en særlig afgift, for så vidt som det ikke medtoges i hartkornsberegningen ved salg eller mageskifte. Svend Aakjær, der i højere grad har benyttet mageskiftebesigtigelserne, er nået til samme resultat.²⁸ For mit eget vedkommende betragter jeg denne iagttagelse, hvis korrekthed er ubestridelig (for 16. århundredes vedkommende er der vist overhovedet ingen undtagelse fra regelen),

¹⁷ Sjællands gamle kornmål er gjort til genstand for en særlig undersøgelse i nærværende hefte af BOL OG BY.

¹⁸ Pp. 99—103.

¹⁹ P. 100.

²⁰ Pp. 103 ss.

²¹ P. 150.

²² P. 100.

²³ P. 103.

²⁴ Se p. 100.

²⁵ P. 100.

²⁶ P. 101 s.

²⁷ P. 102.

²⁸ Se Maal og Vægt. Nordisk Kultur XXX (1936), p. 254.

som en af de grundpiller, hvorpå en forståelse af landgildeberegningen må søges opbygget.²⁹

Gæsteriet må imidlertid anskues i en større sammenhæng. Dets problemer må løses inden for rammerne af det vidtrækkende og vanskelige spørgsmål om omfanget og betydningen af herlighed og herlighedsyndelser. Jeg skal ikke i denne artikel gøre emnet til genstand for længere diskussion, men blot konkludere, at de »vise« herlighedsyndelser oftest erlægges som modydelser for overdragelse af særlige områder af ejendomsretten (græsningsret, skovret etc.), hvorimod den egentlige skyld (kornskyld, smørskyld, pengeskyld) foruden til ejendomsretten i almindelighed er knyttet til retten til at dyrke jorden. Tjenesteydelserne (ægt, hoveri) udgør en meget særpræget gruppe af ydelser; men da de kan betragtes som periodiske præstationer af ret fast karakter (dette gælder ikke mindst afløsningen, der kaldes ervidspenge), anføres de ofte som en del af landgilden og henregnes da naturligt til herlighedsyndelserne.³⁰ Smør- og havreafgifter optræder både som skyld og som herlighedsyndelser; det samme gælder pengeafgifter.

II. Bol, skyld og vange (til 1559).

I Selsø s. lå hovedgården Selsø³¹ og landsbyerne Sønderby, Øsby og Vesby, af hvilke den sidstnævnte nedlagdes 1669 af Erik Krag.

Selsø og Sønderby udgjorde ca. 1300 ialt 8 bol med en skyld på tilsammen 8 mark 3 øre korn. Ca. 1370 var der stadig 8 bol, nu blot fordelt med 3 (mod tidligere 2) på hovedgården og 5 (mod 6) på Sønderby. 1651 (og – som det i afsnit III skal vises – i realiteten allerede 1559) var landsbyens boltal steget til $7\frac{1}{2}$, hvorimod kornskylden holdt sig uforandret med 60 pund (= 5 mark) korn ca. 1370 og 60 pund 1559. Forudsættes det, at bolets størrelse var nogenlunde den samme i hele perioden, er da landsbyens dyrkede areal på et eller andet tidspunkt mellem 1370 og 1559 blevet udvidet med halvdelen, hvilket med den uforandrede skyld betyder, at denne forholdsmæssigt er blevet reduceret til $\frac{2}{3}$. At der har fundet en arealudvidelse sted, sandsynliggøres af, at summen af de til bolene knyttede herlighedsyndelser (og dermed antagelig af den til bolene knyttede herlighed) forhøjedes i samme tidsrum, hvorom i afsnit III. Hvis en udvidelse af landsbyjorden ikke havde fundet sted, ville det have været en let sag for husbonden at stille sig afvisende over

²⁹ Sjællands Stifts Landebog 1567 (1956), p. XXI.

³⁰ I Lunde Stifts Landebog 1569 ss. omtales under Vibre s., Torna h., følgende herlighedsyndelser: gårdfæstning, sagesfald, ægt, dagsværk og oldensvin (Skånsk senmedeltid och renæssans IV (1950), p. 46). Blandt disse falder de to førstnævnte klart uden for de periodiske afgifters ramme.

³¹ Selsø har utvivlsomt været enestegård allerede før Ulfeldernes tid (Vilh. Lorenzen: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede (1921), p. 276. Jfr. Jacob Ulfelds Jordebog, p. XXIV). 1300 og 1370 lå den imidlertid i Sønderby som landsbyhovedgård (Danske middelalderlige Regnskaber 3. r. I, pp. 70 & 309).

for fordringen om, at landsbyen skulle have sin herlighed forøget, under henvisning til, at kornskylden var uforandret. Det bør tillige omtales, at der 1370 boede 15 bønder i byen, nemlig 5 med $\frac{1}{2}$ bol hver og 10 med 1 fjerding hver, men 1651 derimod ialt 20 bønder (således også 1556 og 1559), af hvilke 10 havde halve bol og 10 fjerdinge.

Hovedgården Selsø hvis forhold ellers ikke skal behandles her, sattes på et senere tidspunkt, 1672, til 84 tønder 2 skæpper hartkorn eller godt 21 pund.³²

Øsby omfattede både 1300, 1370 og 1651 6 bol – heraf 1651 2 øde – hvorimod skylden, der 1300 og 1370 var på 72 pund (= 6 mark) korn, 1559 var gået ned til 48 pund (= 4 mark). Bondetallet var 1370 13, 1556 og 1559 15. Også i dette tilfælde er kornskylden gået ned til $\frac{2}{3}$ i forhold til boltallet.

For Manderups vedkommende³³ kan der konstateres en opgang i boltallet fra 2 til $2\frac{7}{8}$ ³⁴ i perioden 1300–1370. I samme tidsrum daler skylden fra 27 pund (= 18 øre) korn til $17\frac{1}{4}$ pund. 1556 og 1559 er den henholdsvis $17\frac{1}{4}$ pund og $17\frac{3}{4}$ pund (1588 $18\frac{3}{4}$ pund), idet en mindre gård til Skibby præsteembede medregnes.³⁵ Som i de to foregående landsbyer er skylden altså nedbragt til $\frac{2}{3}$, ja endnu mindre, når det ændrede boltal tages i betragtning. I Manderup lå 1370 11 gårde, i 16. århundrede 10 gårde.

I Vesby var der ca. 1300 3 bol, ca. 1370 4 bol; på det sidstnævnte tidspunkt var skylden 36 pund. Går man helt frem til ca. 1650 (1651), var boltallet da reduceret til ca. halvdelen, nemlig $1\frac{7}{8}$ bol. En tilsvarende reduktion af skylden ville give ca. 18 pund, medens den faktiske skyld 1633/34 og 1672 var $13\frac{1}{2}$ pund korn, foruden 1 pund af Vente mølle.³⁶ Skylden er da godt $\frac{2}{3}$ af det ventede. Vesbys gårdantal var 1370, 4 men 1633/34 6, foruden Vente mølle.

Reduktionen af kornskylden i relation til boltallet kan for Vesbys vedkommende ikke tillægges større vægt, p. gr. af den brudte tradition og det særlige afhængighedsforhold, hvori denne by stod til hovedgården.³⁷ Anderledes tegner billedet sig med hensyn til Sønderby, Øsby og Manderup. Meget taler for, at kornskylden i disse tre landsbyer virkelig har forandret sig over for

³² Hertil kom Vesby mark (med Vente), en jord på 3 tønder 1 skæppe hartkorn (tidligere tilhørende Skuldelev kirke), samt Eskilsø hovedgård, der sattes til 16 tønder hartkorn eller 4 pund.

³³ Denne landsby, der ligger på den anden side af Selsø sø, hørte og hører stadig til Skibby s.

³⁴ Måske skal der hertil føjes 1 plovs jord til Selsø kirke eller præsteembede, se nedenfor.

³⁵ Sjællands Stifts Landebog 1567, p. 162. Her optræder tillige en lille jord til Skibby kirke.

³⁶ 1556 og 1559 var kornskylden nede på $2\frac{1}{2}$ pund, 1572 på (mindst) $6\frac{1}{2}$ pund og 1588 på 10 pund 8 skæpper, foruden $\frac{1}{2}$ pund af Skrepenborg. Selv om der hertil 1556 kom 4 gårdsæder (1559 4 ugedagsmænd) og 1588 4 huse med pengeafgift, er der vist ingen tvivl om, at landsbyen en overgang har måttet afgive det meste af sin jord til hovedgården; 1669 blev Vesby som omtalt helt nedlagt.

³⁷ Se herom nedfor, p. 28.

det dyrkede areal, er blevet reduceret til $\frac{2}{3}$ (i Manderup endnu mere). Skyldens nedgang i forhold til bolet kan i Manderup dateres til tiden mellem 1300 og 1370, i Sønderby og Øsby til tiden mellem 1370 og 1559. Ændringen er sket uafhængigt af, om tilliggendet er forøget eller uforandret.³⁸

Størrelsesforholdene i de tre byer er efter alt at dømme normale. Det bør især fremhæves, at skyldsætningen ved år 1300 af de to ældre byer følger den i Aarhus Kannikebords Jordebog ca. 1315 omtalte regel, at 1 mark (8 øre) skyldjord på Sjælland svarede til 1 bol,³⁹ medens der af det yngre Manderup gives over 1 mark (nemlig 9 øre) af hvert bol.

Svend Aakjær har i sin kommentar til Kong Valdemars Jordebog⁴⁰ beregnet sædørtugen på Sjælland til gennemsnitlig 2,3 tønder land 1682 og skyldørtugen til 4,34 tønder land.⁴¹ Det kan på baggrund heraf være af interesse at notere, at bolets størrelse efter opmålingerne 1682 i Sønderby er gennemsnitlig 69,73 tønder land, Øsby 64,17 tønder land og i Manderup 60,22 tønder land, såfremt man benytter boltallene fra 1651 (henholdsvis $7\frac{1}{2}$, 6 og $4\frac{1}{2}$), og med anvendelse af boltallene fra 1370 (5, 6 og $2\frac{7}{8}$) gennemsnitlig 104,6, 64,17 og 94,26 tønder. Dette giver, med 24 ørtuger på bolet,⁴² en sædørtug på 2,91, 2,67 og 2,51 tønder land (bolet 1651) og på 4,36, 2,67 og 3,93 tønder land (bolet 1370). Skyldørtugen af Sønderby, Øsby og Manderup kan (med udgangspunkt i skylden 1672: 60, 48 og $23\frac{1}{4}$ pund) beregnes til 4,36, 4,01 og 5,83 tønder, samt (ud fra skylden 1370: 60, 72 og $17\frac{1}{4}$ pund) til 4,36, 2,67 og 7,86 tønder. Disse tal kan ikke bevise, men nok sandsynliggøre, at Sønderby, Øsby og Manderup har været nogenlunde ens (og normalt) skyldsatte i forhold til deres udsæd. De støtter iøvrigt formodningen om, at udvidelser af bolene her modsvarer driftsudvidelser.

Den fortolkning af bolet, som er benyttet ved ovenstående beregninger, harmonerer med den antagelse, at der ikke (på samme tidspunkt) kan konstateres væsentlige størrelsesforskelle på bolene i samme by, men derimod nok størrelsesforskelle fra by til by.⁴³ Af fejlkilder, som forekommer andetsteds, kan man her udelade sammenlægning og deling af landsbyer og gårde.⁴⁴ At bolets størrelse af andre grunde har forandret sig i de lange perioder, der her er tale om, skal ikke bestrides; men de foreliggende oplysninger taler for, at sådanne forandringer ikke har haft så gennemgribende karakter, at de gør de

³⁸ Tilliggendet til Vesby formindskedes i perioden 1370—1651.

³⁹ *Scriptores rerum Danicarum VI* (1786), p. 424.

⁴⁰ Kong Valdemars Jordebog II (1926—43), p. 454.

⁴¹ Aakjærs kildemateriale til belysning af sædørtugen stammer fortrinsvis fra Nordvest-Sjælland; iøvrigt mener jeg, at de få sikre eksempler tyder på en sædørtug på op mod 3 tønder land i gennemsnit. Beregningen af skyldørtugen støttes af et større materiale.

⁴² Således forskellige senmiddelalderlige lovhåndskrifter (*Nordisk Kultur XXX* (1936), pp. 235 & 237).

⁴³ Se Poul Rasmussen i *Kulturhistorisk leksikon II* (1957), c. 58 s.

⁴⁴ I Vesby er forholdene også på dette punkt anderledes.

ovenfor anførte relationer mellem bol og kornskyld illusoriske. De efterretninger, der haves fra Horns h. om udsæden i 16. århundrede, er ikke synderlig omfattende; men de fleste eksempler fra Selsø, Skibby og Skuldelev ss. tyder på, at skyldsætningen da har været nogenlunde den samme som et århundrede senere,⁴⁵ hvorfor der i det mellemliggende tidsrum næppe er sket store udsving i forholdet mellem bolet og det dyrkede areal. Hvad selve måleenhederne angår, turde deres indbyrdes værdi i det væsentlige have holdt sig uforandret i århundrederne forud for Ole Rømers reform, idet det netop af Roskildebogens oplysninger om Manderup synes at fremgå, at 1 øre 1370 var 1½ pund eller 36 skæpper.⁴⁶

Hvad er da grunden til, at man i disse helt eller næsten regelret skyldsatte landsbyer nedsatte skylden til $\frac{2}{3}$, uanset om tilliggendet er forøget (Sønderby (og Manderup)) eller uændret (Øsby)?⁴⁷ Da skylden i 16. århundrede og efter alt at dømme også tidligere beregnes af den virkelige (årlige) udsæd,⁴⁸ men af den størst mulige udsæd kun, når den falder sammen med den årlige,⁴⁹ må det betragtes som en mulighed, at en skyldreduktion til $\frac{2}{3}$ kan sættes i forbindelse med overgang fra alsædsbrug til trevangsbrug.

Det antages som regel, at trevangsbruget blev almindeligt på øerne og i Skåne allerede før år 1300;⁵⁰ men dels er der vel næppe tvivl om, at driftsændringen har strakt sig over en længere periode,⁵¹ og dels er hovedargumentet, påvisningen af tre vange,⁵² ikke nødvendigvis ensbetydende med gennemførelsen af trevangsbrug i prægnant forstand. Under alle omstændigheder er andre driftsformer ikke ukendte på Sjælland i Senmiddelalderen og Nyere tid, omend trevangsbruget fra 16. århundrede med sikkerhed kan siges at indtage en dominerende stilling. Der forekommer i det nævnte århundrede nogle få eksempler på fire-, fem- og seksvangsbrug og enkelte eksempler på alsædsbrug. Tovangsbrug fandtes på Heden mellem København, Roskilde og Køge (Lille og Tune hh.), altså en udpræget slettebygd, medens man i skov-

⁴⁵ Jeg har anvendt tøndemål, idet differencen mellem den gamle tønde og Ole Rømers tønde (Åbotønden) ikke var så stor som mellem de tilsvarende pund — jfr. Sjællands gamle kornmål.

⁴⁶ Jfr. Aakjær i *Nordisk Kultur* XXX, p. 202.

⁴⁷ Tilliggendet til Vesby er rimeligvis blevet formindsket i perioden 1370—1556.

⁴⁸ Det vil føre for vidt her at fremføre, hvad der taler for denne antagelse. Jeg skal nøjes med at henvise til, at det om talrige jorder i Sjællands Stifts Landebog 1567 hedder, at skylden kun erlægges, når de er i vang. Skyld af ejendomme, som var beliggende i alle en landsbys vange, normaliseredes som regel, således at skylden blev uforandret fra år til år. P. Lauridsen har fra 13. århundrede fremdraget denne fiskale regel: »Si terra non colitur, nihil solvat« (Om Skyldjord eller terra in censu. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1903, p. 12).

⁴⁹ Fussing diskuterer emnet i *Herremand og fæstebonde*, pp. 103 ss.

⁵⁰ Se således Erik Arup: *Danmarks historie I* (1925), pp. 213 ss. og 278.

⁵¹ Arup: *Opus cit.*, p. 213.

⁵² Det hyppigst nævnte eksempel er Suserup, Lyngsø s., Alsted h. (Dipl. Dan. 1254 19/4). Se iøvrigt nedenfor, p. 15 med nn. 60 & 62.

bygderne næsten overalt havde trevangsbrug;⁵³ også matriklen 1688 og dens forarbejder viser tovangsbrug på Heden. I 14. og 15. århundrede var tovangsbrug mere udbredt; et tilløb dertil ses ca. 1315 i Føllenslev s.⁵⁴ (Skippinge h.).

Når man hidtil har tænkt sig trevangsbrugets sejr dateret så tidligt som ovenfor angivet, er baggrunden derfor ikke alene de meget fåtallige kildesteder, der peger i denne retning, men tillige, at den europæiske forskning i lang tid har regnet med, at trevangsbruget i mere fremskredne lande fik sit gennembrud allerede i karolingertiden. Imidlertid er de hidtidige synspunkter i de senere årtier blevet stærkt modificerede, og nylig har den fremtrædende franske agrarhistoriker Georges Duby i sit store værk *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*⁵⁵ helt ændret den hidtidige baggrund for synet på de hjemlige driftsformer. Duby beskæftiger sig indgående med »la pénétration progressive d'un cycle triennal« og mener ikke, at man bør »supposer trop étendue l'aire où ce dernier se trouvait en usage au seuil du XIVe siècle.«⁵⁶ Han fremdrager fra begyndelsen af 13. århundrede et fransk eksempel på, at trevangsbruget krævede særlig gunstige forhold, god jord og trækdyr nok; det er derfor sandsynligt, at dets udbredelse på dette tidspunkt »demeura plus limitée sans doute qu'on ne croit.«⁵⁷ Fra midten af 13. århundrede er der tydeligere og rigeligere eksempler på regulært trevangsbrug (Ile-de-France, Normandiet, England).⁵⁸ Alligevel var trevangsbruget langt fra enerådende ved år 1300. I hele Lincolnshire f. eks. ses der ikke nogen sikker angivelse af dets anvendelse før i 14. århundrede. Tovangsbruget var både i England og Mellemeuropa meget sejlivet, og overgangsformer mellem to- og trevangsbrug kan ofte iagttages. I Alsace anså man tovangsbruget for mest fordelagtigt, fordi man p. gr. af Rhinbyernes efterspørgsel efter hvede valgte at koncentrere sig om denne kornsort,⁵⁹ ligesom byggen i 16. århundrede var dominerende i Københavns nærhed, både på Heden og i Sokkelund h.

Det må vel i betragtning af trevangsbrugets meget sindige fremtrængen i Frankrig, England og Tyskland på forhånd anses for mindre sikkert, om det virkelig skulle have været almindeligt i store dele af Danmark før år 1300. Retter man et øjeblik opmærksomheden mod de skånske og sjællandske

⁵³ I Skåne herskede der for det meste trevangsbrug på sletten, tovangsbrug i risbygden og alsædsbrug (ensåde) i skovbygden (Se især Åke Campbell: Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldra odlingar, hägnader och byggnader (1928)).

⁵⁴ *Scriptores rerum Danicarum* VI, p. 423 s.: Starreklint, nu Vallekilde s., Ods h.

⁵⁵ (France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles). *Essai de synthèse et perspectives de recherches*. I—II (1962).

⁵⁶ Duby: *Opus cit.* I, p. 178 s.

⁵⁷ Duby I, p. 177 s.

⁵⁸ *Loco cit.* I England fortrængte trevangsbruget det hidtil anvendte tovangsbrug.

⁵⁹ Duby I, p. 181 s.

landskabslove,⁶⁰ som meddeler nogle af de vigtigste foreliggende oplysninger om datidens driftsformer, ses det da også, at der i nogle landsbyer regnes med tre vange, men i andre med to og i atter andre med kun én vang. Når systemet med tre vange omtales først, var dette for Arup et tegn på, at trevangsbruget var det almindeligste,⁶¹ men det lader sig måske med samme ret antage, at rækkefølgen skyldes den omstændighed, at trevangsbruget var det nyeste og mest udviklede, hvorfor man især skulle være påpasselig med denne driftsform, hvis den pågældende retsregel skulle efterleves. Hvorledes det nu end forholder sig hermed, er det evident, at man i den sjællandske skovbygd i 16. århundrede ikke havde så rigeligt med agerjord i forhold til skylden, som det var tilfældet på Heden ved Roskilde, hvilket taler for, at man i en ikke for fjern fortid har haft alsædsbrug i adskillige skovbyer, således som det endnu efter år 1700 kan konstateres i den skånske skovbygd.⁶² Hvad specielt angår byerne på Selsø, omtales Vesby mark i markbogen 1682 som en enkelt vang under hovedgården, men kan naturligvis godt indtil 1669 have bestået af flere vange. Til Sønderby lå 1682 tre vange, Bavnehøjsvang, Skovvang og Sønderrisvang, blandt hvilke altså to bar navn af skov og ris; Skovvang var væsentlig mindre end Bavnehøjsvang og Sønderrisvang. I Øsby var forholdene ikke stort anderledes: Bavnehøjsvang var her større end Horsehavevang og Sellerisvang. I Manderup optræder vangenavnene Vejrmøllevang, Skibbyvang og Ventevang; af disse vange var Skibbyvang størst.

Når jeg på grundlag af det her fremlagte materiale og ikke mindst på baggrund af skyldens reduktion til $\frac{2}{3}$ i forhold til det dyrkede areal på Selsø mener at turde nævne muligheden af en overgang fra alsædsbrug til trevangsbrug i den periode, undersøgelsen dækker, er det sikkert unødvendigt at tilføje, at jeg hermed kun opstiller en arbejdshypotese til brug ved fremtidige studier. Noget bevis foreligger ikke. Så meget synes dog utvivlsomt: At rotationen har spillet en aldeles afgørende rolle for skyldsætningen, samt at denne rolle må klarlægges bedre end hidtil, såfremt skyldens principper skal belyses på tilfredsstillende måde. Over for den relevante landgilde (skylden) må sættes den relevante udsæd.

⁶⁰ Se Skånske lov kap. 75, Anders Sunesens parafrase kap. 35, Valdemars sjællandske lov ældre redaktion kap. 202, yngre redaktion text 1, kap. 79, text 2, III, kap. 5. Jfr. Skånske lov, kap. 189, og Anders Sunesen, kap. 104.

⁶¹ Opus cit. I, p. 213.

⁶² Se note 53. Når skylden før nedgangen i Senmiddelalderen menes at være af samme størrelse som udsæden (1 øre korn af 1 øre land — se f. eks. Roskildebogen under Baarse h.), peger dette i særlig grad i retning af alsædsbrug. Et ret sikkert tegn på trevangsbrug ses 1380 7/3 i Gershøj s. og by, Volborg h., altså ganske nær ved Selsø: » — — quolibet anno medietatem annone in siligine et medietatem in ordeo« (Rep. 2. række). Et tilsvarende tegn på trevangsbrug på Selsø gods og vel især i Selsø s. forekommer 1512 30/5 (Rep. 2. række).

III. Herlighedsafgifter (til 1559).

Det er p. 10 antaget, at herlighedsydelseerne oftest erlægges som modydelse for overdragelse af særlige områder af ejendomsretten (græsningsret, skovret etc.). I det følgende skal der foretages en undersøgelse af herlighedsafgifternes påligning på Selsø gods.

Selsø, Skibby og Skuldelev ss. lå i et af Sjællands skovherreder. 1468 skaffede Selsø-bønderne sig et tingsvidne med bekræftelse af, at de, så langt man kunne spørge tilbage i tiden, havde drevet deres svin på olden i Hornsved skov, hvorfra de tillige havde hentet brændsel og tømmer.⁶³ Selve tingsvidnet er nok bl. a. et tegn på, at storskovens herlighed ikke mere var så rigelig som tidligere, og med landsbyernes egen herlighed gik det sørgeligt ned ad bakke. Om Sønderby hedder det i markbogen 1682, at bønderne ikke har storskov i deres vange; men hvad de behøver til hjultømmer og ildebrændsel, må de købe for penge, hvor de kan bekomme det – heller ikke gærdsel har de nok af, men må købe og hente det andetsteds. Overdrev og græsning har de kun i de tre vange og af tørveskær kun lidt i Bavnehøjsvang. Humlehaver og fiskerimuligheder forefindes ikke. Forholdene i Øsby adskiller sig ikke meget herfra. Øsby mænd har ingen skovparter. Til gærdsel har de intet andet end småkrat i Horsehavevang og må ellers købe gærdsel og staver i Abrahamstrup len (Hornsved). Engbund findes kun i vangene og tørvemose kun i Sellerisvang. Til Manderup hører ingen skovparter eller overdrev; staver eller gærdsel kan kun fås mod betaling. Heller ikke denne by har engbund uden for vangene og slet ingen tørveskær. Derimod er der fisk i Selsø sø; fiskerettighederne tilhører imidlertid ikke almuen, men Selsø hovedgård. Om Vesby hedder det, at denne by blev øde i krigens tid og er lagt under Selsø, fordi bønderne hverken havde gærdsel, staver, engbund, græsning eller andet, hvorved de kunne gøre nogen arbejde og holde sig selv vedlige. Vesby mark bruges for jordens udygtigheds skyld 1682 alene til kvæggræsning.

Engbunden i vangene giver for Sønderbys vedkommende 4 eller 2 læs godt hø årlig, for Øsbys $2\frac{5}{12}$ læs godt hø og $1\frac{1}{3}$ læs mosefoder og for Vesbys 10 læs godt hø. Manderup mænd har i Vejrmøllevang $4\frac{9}{16}$ læs godt hø og $2\frac{5}{16}$ læs mosefoder, i Skibbyvang $3\frac{1}{2}$ læs godt hø og $1\frac{1}{4}$ læs mosefoder og i Ventevang $18\frac{1}{4}$ læs godt hø og $18\frac{1}{4}$ læs mosefoder. Der en vis sammenhæng mellem mængden af godt hø og det antal høveder, som kan græsse, når jorden er fælled. Således takseres Vesby mark til 10 høveder, medens græsningen i Manderup anslås til 5 høveder i Vejrmøllevang, 3 i Skibbyvang og 27 i Ventevang.

Det kan være af interesse her ligeledes at omtale de rettigheder, der 1682 tilhører Selsø hovedgård. Medens landsbyerne som nævnt ikke har skov og derfor heller ikke olden, har hovedgården 172 svins olden, nemlig 160 i Ødeskov (Østskov) og 12 i Klinteskov, en lille elmeskov ved Klinten; den sidste

⁶³ Se herom nedenfor, pp. 31—34.

regnes for overdrev. Græsning (og fiskeri) har gården naturligvis også, men ikke gærdsel og staver, som må købes andetsteds, og heller ikke tørvemoser. Særlige indtægtskilder er møllerne, nemlig Selsø mølle, en såkaldt vintermølle, der kun kan bruges fra Mikkelsdagstid til påske, men ellers ikke p. gr. af tørke (som erstatning bruges en hestemølle), og en vejrmølle på Manderup mark.⁶⁴

Markbøgerne 1682 viser Selsøs herlighed i forfald og et kraftigt udmalet forfald; men tidligere var forholdene anderledes, og der er al god grund til at tro, at bønderne forhen har haft større andel i den forhåndenværende herlighed; bl. a. er det usandsynligt, at kun hovedgården skulle have oldenrettigheder i hele den her behandlede periode. De herlighedsrettigheder, som bønderne svarede landgildeafgifter af, var kun knyttede til deres eget gods, jfr. betegnelsen bolsvin (bolgalt). Modydelsen for skovkøb m. m. i Hornsved betales individuelt af køberen.⁶⁵

På denne baggrund vil jeg forsøge at trække linjerne op for herlighedsydelseernes udvikling, idet undersøgelsens tyngdepunkt foreløbig lægges i tiden 1300–1559. År 1300 omtales ingen sådanne afgifter, hvilket dog ikke ganske udelukker, at de kan have eksisteret, bl. a. p. gr. af landgildelistens hele summariske karakter. Fra 1370 er ydelserne en realitet i Sønderby, Øsby og Manderup, men ikke i Vesby.

Da reglerne for afgiften af svin i flere henseender kan betragtes som normgivende, skal denne ydelse behandles først.

Af Selsø hovedgård præsteres 1370 ingen svin, men af de halve bol i Sønderby 1 svin og af fjerdingerne $\frac{1}{2}$. Derimod er der pålagt alle gårdene i Øsby (med $1\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ og $\frac{1}{4}$ bol) hver 1 svin, medens gårdene i Manderup (med $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{8}$ bol) kun svarer $\frac{1}{2}$. Ydelsen af svin synes fordelt med en bestemt andel til hver landsby, nemlig 10 svin til Sønderby, 13 til Øsby og $5\frac{1}{2}$ til Manderup, eller måske snarere med 2 svin til hvert bol (»bolsvin«), hvilket nogenlunde passer med de tre byers henholdsvis 5, 6 og $2\frac{7}{8}$ bol. 1559 svares der af Sønderby tilsammen 14 svin, af Øsby 12 svin og af Manderup⁶⁶ $4\frac{1}{2}$ svin. Det vil bemærkes, hvor godt svinetallene 1559 stemmer med boltallene fra 1651 (henholdsvis $7\frac{1}{2}$, 6 og $4\frac{1}{2}$); der ville være fuld overensstemmelse til stede for Sønderbys vedkommende, såfremt de to sidste bønder havde givet en til deres kornskyld svarende oldengæld — de var imidlertid endnu ikke kommet ind under landsbyens herlighedsordning. Forhøjelsen af oldengæl-

⁶⁴ En vejrmølle til hovedgården omtales 1370, 1559, 1572, 1588 og 1633/34, en vandmølle 1633/34; desuden nævnes Vente mølle 1559(?), 1572, 1588 og 1633/34, sidste gang med reduceret afgift (og vistnok landgilde i st. f. mølleskyld). I Supplerende oplysninger (p. 43) til udgaven af Jacob Ulfelds Jordebog burde det have været omtalt, at der 1572 efter Vente mølle og vejrmøllen nævnes en Jørgen Møller (jfr. 1559) med en skyld på $\frac{1}{2}$ pund byg; Jørgen Møller kan være gået på aftægt efter 1559.

⁶⁵ Dette fremgår af forskellige lensregnskaber, se nedenfor, p. 32 s.

⁶⁶ De ni fæstere under Selsø. Om Manderups boltal i 17. århundrede se p. 22.

den i Sønderby betyder sikkert, at forøgelsen af denne bys boltal og dermed af dens dyrkede areal har fundet sted inden 1559. Udvidelsen har medført, at bønderne efter skik og brug kunne sende flere svin til skovs, omend de nye rettigheder altså ikke var blevet anerkendt i fuld udstrækning. Bolsvinene fordeles i Sønderby således, at ydelsen af 1 svin korresponderer med skylden 4 pund hartkorn, der følgerig præsteres af $\frac{1}{2}$ bol og ydelsen af $\frac{1}{2}$ svin med skylden 2 pund hartkorn, der svares af 1 fjerding. Fordelingen er den samme som 1370, og det kan derfor sluttes, at ikke alene landsbyens samlede kornskyld, men tillige skylden af hvert halve og kvarte bol er dalet til $\frac{2}{3}$, fra henholdsvis 6 og 3 pund til henholdsvis 4 og 2 pund hartkorn. Til gengæld er antallet af fæstere som tidligere anført steget fra 15 til 20.

I Øsby var boltallet uforandret 1370–1651, og i bolsvinenes samlede tal har kun en mindre regulering, fra 13 til 12, fundet sted i perioden 1370–1559. Derimod er svinenes fordeling på de enkelte bønder blevet ændret derhen, at ydelsen ligesom i Sønderby er blevet proportional med skyldens størrelse. Når afgiften af Manderup i samme tidsrum er dalet fra $5\frac{1}{2}$ til $4\frac{1}{2}$ bolsvin, indicerer dette, at boltallet, der 1370 var nået næsten op på 3, i 1559 igen omtrent er det samme som 1300, nemlig (godt) 2. Ydelsen fordeles nu som 1370 med $\frac{1}{2}$ svin (1556 1 side flæsk) på hver bonde, uagtet skylden varierer således, at der af gårdene svares enten 3 pund eller $1\frac{1}{2}$ pund korn; af en enkelt gives 1370 $\frac{3}{4}$ pund og 1559 2 pund.

Den forskellige fordeling inden for landsbyerne synes at vise, at medens den enkelte bys samlede afgift og vel dermed oldenrettighederne pålignes ved overenskomst mellem husbonden og granderne, fordeler granderne derefter selv præstationen indbyrdes. Dette har øjensynlig gyldighed både 1370 og i 16. århundrede.

1370 er det kun svinene, som er pålignet proportionalt med boltallene; men 1559 (1556) er flere herlighedsydelse kommet til, og blandt disse viser får, smør og æg helt eller delvis kongruens med tallene for bolsvin og bol.

Sønderby mænd giver 1559 $\frac{1}{2}$ får af hvert halve bol og 1 fårefjerding af hver fjerding jord; af to fjerdinge, nemlig de to, der heller ikke giver svin, svares dog ingen fårefjerding. Tjenerne i Øsby giver samme afgift som naboerne i Sønderby. Om Manderup hedder det, at de ni fæstere under Selsø giver tilsammen 2 får, medens Sønderby og Øsby mænd svarer sammenlagt henholdsvis 7 og $5\frac{3}{4}$ får. Som det ses, er der også her næsten kongruens til stede i forholdet til bolene. Af Øsby præsteres muligvis i virkeligheden 6 får, idet 1 fårefjerding kan være glemt under en af fæsterne.⁶⁷

Smørydelsen af Sønderby er 1559 talmæssigt overensstemmende med afgiften af svin og får, idet bønderne her tilsammen giver 28 skåle fordelt med 2 skåle på hvert halve bol og 1 skål på hver fjerding; de to sidste fæstere er dog som sædvanlig fritagne. I Øsby er påligningen noget uregelmæssig,

⁶⁷ Fussing regner med 6 får.

idet den samlede afgift er 28 skåle smør i stedet for som ventet 24; forklaringen er, at nogle af tjenerne svarer 2 skåle i stedet for 1. I Manderup giver hver fæster 1 skål smør, ialt 9 skåle; også her regnes 4 skåle pr. bol.

Af hvert halve bol i Sønderby svares 1559 20 æg og af hver fjerding 10 æg. For Øsbys vedkommende er ægydelsen noget uregelmæssig, idet kun 11 af 15 fæstere har samme ordning som bønderne i Sønderby; 1 fæster med 1 fjerding jord giver 20 æg og 3 med hver 1 fjerding giver ingen æg. I Manderup svarer alle 9 mænd hver 10 æg uanset gårdens størrelse. Ægafgiften bliver herefter af Sønderby 14 snese, idet de to sidste fæstere heller ikke svarer æg, af Øsby 12 snese og af Manderup $4\frac{1}{2}$ snes. Også æggene pålignes altså byerne efter samme forholdstal som bolsvinene og har altså formentlig som disse haft forbindelse med de bolene tildelte rettigheder.

Bønderne i Vesby giver 1559 hverken bolsvin, får, smør eller æg.

At ydelsen af svin i Middelalder og Nyere tid havde forbindelse med retten til at sende svin på olden, er almindeligt antaget, og forholdet var vistnok som regel det, at der svaredes 1 svin af hver 10 oldensvin. Dette ville betyde, at landsbyerne Sønderby, Øsby og Manderup kunne sende 20 svin på olden for hvert bol. I Brusik og Holmans hh. i Østjylland kunne hver otting skov fede 2 svin og hver mark 16 svin.⁶⁸ Ligeledes synes der sædvanligvis at være et nært forhold mellem afgiften af smør, som herlighedsydelse betragtet, og retten til høslet og græsning. Som eksempel kan nævnes Lindholm, Vejlø s., Hammer h. Øen takseredes 1682 til 42 læs godt hør, hvoraf der efter den gamle matrikel 1664 præsteredes 1 tønne smør; den samme afgift optræder 1584. Iøvrigt er beregningen af smørydelserne i 16. århundrede relativt uigennemsigtig, hvilket måske står i forbindelse med engenes ustabile karakter. Den ovenfor omtalte uregelmæssighed for Øsbys vedkommende kan således være begrundet heri. Hvorledes afgiften af får skal fortolkes, er ikke klart. Får optræder tilsyneladende undertiden som betalingsmiddel ved »skovkøb«, men kan også alternere med svin. Således gav bønderne i Græse s. og by, Lyng-Frederiksborg h., hvert andet år 1 får og hvert andet 1 bolgalt.⁶⁹ Baggrunden herfor ses rimeligvis i en udateret besigtigelse til mageskiftet 1578 7/7 mellem kronen og Iver Vind, hvor det om krongods i Grundet, Hornstrup s., Nørvang h. hedder, at bønderne der gav 1 skovsvin, når der var olden, og et fedt får, når der ikke var olden. Persillen æg har jeg ikke materiale til at kommentere.

Medens de hidtil omtalte herlighedsydelse varierer i størrelse efter de pågældende ejendommers andel i landsbyernes bol, er andre afgifter langt mere stereotype. Af alle gårdene i Sønderby, Øsby og Manderup præsteres 1370

⁶⁸ Besigtigelse u. d. til mageskiftet 1582 5/3 mellem kronen og Anders Bing (RA). *Kursiven angiver den relevante besigtigelse (vedkommende gods)*.

⁶⁹ Fru Eline Gøyes Jordebog ... Udgivet ... af A. Thiset (1892), p. 300.

1 lam, 1 gås og 1 høne, uanset om der til gårdene ligger 1, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{8}$ bol. Denne gruppe persiller kaldes småredsel eller (i Skåne) 1 teje. 1559 giver hver bonde 1 lam, 2 gås, 4 høns. Småredselens uafhængighed af brugenes størrelse peger i retning af, at det er en personlig ydelse, f. eks. en afløsning af hoveriarbejde,⁷⁰ således som det var tilfældet i Mellemeuropa. Om nogle ejendomme i Ballerup s. og by, Smørum h., hedder det 1370, at der af hvert halve bol jord gives 1 lam og 2 høns om sommeren, men om vinteren 1 gås, 2 høns, 1 får og 1 svin, samt af hver fjerding jord 1 lam og 2 høns om sommeren, men 1 gås, 2 høns, $\frac{1}{2}$ får og $\frac{1}{2}$ svin om vinteren.⁷¹ Også dette sted viser ganske klart, at størrelsen af tejen (lam, gås, høns) er uafhængig af ejendommens almindelige omfang, medens får og svin varierer.

Om hoveri på Selsø gods haves ikke mange oplysninger fra ældre tid. Ægt findes mest omtalt i forbindelse med bøndernes skovkøb i Hornsved skov; se herom afsnit V.

To vigtige persiller er endnu ikke blevet behandlet, nemlig gæsteri og fødenød (fodernød).

Gæsteri nævnes 1546 i et par nærliggende sogne, Skuldelev og Sæby,⁷² hvor nogle af bønderne var tjenere til Skt. Laurentii Kapitel i Roskilde. Foranlediget af en strid mellem bønderne og provsten Andreas von Barby stadfæstede rettertinget det nævnte år en dom fra kong Hans' tid, hvorefter kapiteltjenere af hvert pund skyld skulle holde deres herskab en nats gæsteri med 2 heste og karle som andre af kronens og stiftets tjenere.

Der kan i 16. århundrede konstateres et sjældent fraveget fast forhold mellem skylden og gæsteriet (hovheste eller havregæsteri). Det er tidligere af Poul Rasmussen blevet fremhævet, at $\frac{1}{4}$ ørtug (3 skæpper) byg er den stående afløsningsafgift for en hovhests gæsteri i Skanderborg len 1573, samt at gæsteriet i de fleste herreder i Aarhus stift sædvanligvis var pålignet med $\frac{1}{4}$ ørtug byg (eller havre) af hver ørtug korn.⁷³ Som det fremgår af jyske

⁷⁰ Se Roskilde domkirkes regnskab 1520. Danske middelalderlige Regnskaber 3. r. I (1956), p. 360, under Skævinge s. og by, Strø h.: Hans Pedersen [dat] 1 pund ordeï, 1 pund siliginis, 2 tr auene, *cum minutis pro labore* (kursiveringen skyldes mig). For persillen lam er det ret ofte karakteristisk, at den erlægges i skovegne og i forbindelse med udnyttelse af skov. Som del af småredselen har den dog næppe samme funktion.

⁷¹ Danske middelalderlige Regnskaber 3. r. I, p. 98.

⁷² Hos C. Christensen (Hørsholm) hedder det fejlagtigt, at de pågældende sogne var Skuldelev og Selsø (Agrarhistoriske Studier I (1886), p. 183. — Sml. Nyerup: Skildringer I (1803), p. 374 (Efter Gl. kgl. Saml. 1134 in fol., nr. 234), Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af gamle danske danske Domme I (1842), p. XXX, og Regesta diplomatica historiæ Danicæ 2. ser. II, 1 (1895), p. 137).

⁷³ Den katolske kirkes jordegods i Aarhus stift III. Herreklostrenes jordegods i 16. århundrede og dets historie (1957), pp. 71, 87 og 110. Jfr. William Christensen: Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarhundrede (1903), p. 489 s., og Hans H. Fussing: Stiernholm len 1603—1661 (1951), p. 14.

besigtigelser ydedes der 2 hestes gæsteri for hvert pund kornskyld.⁷⁴ På Sjælland synes det samme at have været tilfældet. Afløsningen af hver hests gæsteri var da for Sjællands vedkommende $\frac{1}{2}$ tønne havre, således at man for hvert pund (= 2 ørtug) hartkornlandgilde eller svarende hertil hver fjerding smør gav 1 tønne havre i gæsteri.⁷⁵ Der er et meget stort antal eksempler herpå i mageskiftebesigtigelserne. Undtagelser skal ikke behandles her, og jeg skal heller ikke komme ind på den forbindelse, jeg mener at have konstateret mellem gæsteriets og havresædens størrelse.

1556 omtales gæsteri ikke i Manderup (Sønderby og Øsby er ikke specificerede) eller Vesby, men 1559 svares der i Manderup 1 tønne havregæsteri for hvert pund skyld. Det er ejendommeligt, at man ikke på samme måde finder gæsteri i Sønderby og Øsby. Spørgsmålet vil blive taget op i afsnit IV.

En med gæsteriet beslægtet ydelse er fødenød, der betyder underhold af et ungt kreatur. Fødenød forekommer 1559 (men ikke 1556) i Manderup, men derimod hverken i Sønderby, Øsby eller Vesby. Ydelsen er på 1 tønne havre for hver bonde, uanset gårdens størrelse.

De herlighedsafgifter, der til og med 1559 optræder i de fire landsbyer, er da – foruden nogle sammelskatter⁷⁶ – småredsel (teje), svin, får, smør, æg, gæsteri og hold af fødenød. Af disse er kun småredsel og fødenød helt faste ydelser; de øvrige varierer, men således at gæsteriet som andetsteds svinger i takt med den enkelte gårds skyld, medens svin, får, smør og æg tildeles hele landsbyen efter dens boltal og vistnok fordeles mellem granderne af disse selv. Alle afgifterne eksisterer 1559, omend gæsteri og fødenød kun ses i Manderup. Derimod opgives 1370 kun småredsel og svin. De herligheder, der betinger bolydelserne, altså oldenrettigheder, enge etc., er formentlig blevet knyttet til bolene i en tidligere periode.⁷⁷ Det er uklart, hvornår gæsteriet er indført på Selsø gods, idet denne præstation – ligesom hoveriet – omtales højst usystematisk i kilderne. Derimod er fødenød sikkert pålagt i 16. århundrede, således som jeg skal søge at vise i næste afsnit.

IV. Landgildens varians (1559–1672).

I tiden efter 1559 – for Manderups og Vesbys vedkommende efter 1556 – er godsfortegnelserne så talrige, at et minutiøst studium muliggøres, for så vidt som et sådant kan foretages med sparsomme oplysninger om landsbyer-

⁷⁴ F. eks. bes. u. d. skøde 1556 7/7 *kronen*-Knud Gyldenstjerne til Aagaard (RA).

⁷⁵ If. Kanc. Brevb. 1584 7/4 beregnedes der på Kronborg $\frac{1}{2}$ skæppe havre om dagen til hver hest.

⁷⁶ Manderupbønderne gav 1556 deres anpart i 3 skattekoer, samt i 1 td. fuld sild (høstsild) og 1 td. tom sild (vårsild). 1633/34 gav Sønderby mænd 1 skatteko og Øsby mænd $\frac{1}{2}$ skatteko; afgift af sild forekom også 1634. Se tillige note 102.

⁷⁷ Se f. eks. Kong Valdemars Jordebog... ved Svend Aakjær I (1926–43), p. 18: Jn Scoghusas. tantum in silua quantum pertinet ad unum mansum.

nes udsæd. Det er denne periode (indtil 1633), Fusing har beskæftiget sig med i sin undersøgelse af landgildeforhøjelser på adelsgods.⁷⁸

Hartkornlandgilden (skylden) i Sønderby, der 1559 var på sammenlagt 60 pund, holder sig nogenlunde uforandret med ialt 59 pund 1588, 60 pund 1633/34 og 60 pund 1672. Det samme er tilfældet i Øsby, hvor tallene er 48 pund 1559, $47\frac{5}{6}$ pund 1588, 48 pund 1633/34 og 48 pund 1672. I Manderup varierer skylden fra $17\frac{1}{4}$ pund 1556 og $17\frac{3}{4}$ pund 1559 til $18\frac{3}{4}$ pund 1588 og 1633/34; 1672 er den steget til 23 pund 6 skæpper. Det må til disse tal bemærkes, at medens skylden i 16. århundrede er entydig, kan 1620 og 1633/34 bygskylden og den bygafgift, der afløser persillen bolgalt, kun skelnes fra hinanden ved kendskab til tallene 1588 og 1672. Strengt taget ville man ikke have nogen vished for, at den gamle herlighedsydelse ikke nu betragtedes som skyld, enten bevidst – under hensyntagen til en mindre drifts-udvidelse – eller på grund af uklare forestillinger om oprindelsen af de enkelte species, hvis ikke 1672 den ekstra bygdelse var forsvundet i Sønderby og Øsby og kun den gamle skyld tilbage. Persillen bolgalt er da helt borte, uklarheden ligeledes, og det må være tilladt at anse den stadigvæk forhøjede byglandgilde i Manderup, nu på 23 pund 6 skæpper, for skyld.⁷⁹ En sådan forhøjelse af skylden har været mere end velbegrundet, idet der 1651 angives i Bønderup og Manderup at ligge 12 halve bol til Selsø, hvorefter der for de ni gårde i Manderup kan regnes med en opgang fra (godt) 2 til $4\frac{1}{2}$ bol, hvilket med en tilsvarende stigning af skylden ville have bragt denne højere op end vel nogensinde tidligere. Boltallene for Sønderby og Øsby er 1651 (uforandret) $7\frac{1}{2}$ og 6.

Det er herefter af interesse at se på, hvilke landgildeændringer der iøvrigt kan blive tale om i tiden efter 1559, samt hvilke strukturelle forandringer der kan have motiveret dem. Undersøgelsen vil først koncentrere sig om perioden 1559–88.⁸⁰

For Sønderbys vedkommende fandt der imellem 1572 og 1588 en regulering sted. Som omtalt i afsnit II og III antager jeg, at der i tiden 1370–1559 (1556) er sket en udvidelse af byens dyrkede areal, og at en sådan først kan formodes at være afsluttet ret nær 1559 (1556), ses deraf, at de to sidstnævnte gårde endnu 1559 ikke var blevet helt ligeberettigede med de øvrige, idet de ikke var blevet medtagne i herlighedsordningen; af den ene svaredes

⁷⁸ Herremand og fæstebonde, pp. 180–183.

⁷⁹ Byglandgilden af Manderup 1633/34 (23 pund 2 skæpper) må vel efter det ovenstående formodes stadig at omfatte både bygskyld og byg for bolgalt.

⁸⁰ Sønderby og Øsby var hele tiden frie enemærker til Selsø, således at der her ikke kan blive tale om afgrænsningsproblemer. For Manderups vedkommende er der et lille usikkerhedsmoment p. gr. a. en mindre gård og en lille jord, der som nævnt lå til henholdsvis Skibby præsteembede og Skibby kirke; der er dog heller ikke i dette tilfælde tale om noget virkeligt problem, idet afgrænsningen er sikker nok for både boltal og landgilde, måske med undtagelse af de ret beskedne sammelskatter; annexgårdens skyld er overalt medregnet.

foruden kornskylden kun 4 høns og 2 gæs, af den anden intet. Det kan vel tænkes, at de har haft status som en slags ugedagsmænd (se senere om Vesby) eller rettere gadehusmænd med udvidet jordtilliggende, indtil landsbyens forhold blev taget op til samlet revision. Disse to gårde var ikke⁸¹ ganske små. Der præsteredes samme kornskyld af dem som af 8 andre i Sønderby, og de pågældende 8 gårde havde efter landsbyens almindelige størrelsesforhold og delingsprincipper hver et tilliggende på 1 fjerding; de 10 resterende gårde var med $\frac{1}{2}$ bol hver dobbelt så store.⁸² Ved den omlægning af landsbyjorden, der må være gennemført af Jacob Ulfeld i perioden 1572–88, ændredes skyldsætningen derhen, at 19 gårde blev skyldsat helt ens, medens 1 fik lidt lavere skyld end de andre. Antallet af huse var 1588 steget til 7 fra 3 i 1559; dette medførte ingen ændringer i herlighedsydelse.

Inden jeg foretager en opgørelse af tallene 1559 og 1588, må jeg nævne, at jeg regner med 7 får og 28 skåle smør 1559 (Fussing, p. 182, med 9 får og 18 skåle); 1588 retter jeg tallene for får og nød fra henholdsvis $7\frac{1}{2}$ og $19\frac{1}{2}$ til $7\frac{1}{8}$ og $9\frac{1}{2}$. Svinene er 1588 erstattet med en bygydelse, nemlig 15 skæpper for hver af de 19 bønder og 10 for den sidste. Spørgsmålet er, hvor meget byg der regnedes lig med 1 bolgalt (som den kaldes 1588). Sammentælles den byg, der betegnes som afløsning af bolgalte, for landsbyerne Sønderby, Øsby og Manderup, fås ialt $49\frac{1}{6}$, 42 og 15 tønder byg, og ved sammenligning med boltallene 7, 6 og 2 ses det nu let, at der med 2 bolgalte pr. bol er kalkuleret med en normal afløsning på $3\frac{1}{2}$ tønde eller 21 skæpper for hver galt.⁸³ Omregningen til byg kan bl. a. være foretaget, for at afgiften kunne fordeles på alle bønderne efter deres kornskyld, måske også fordi herremanden ønskede at overtage landsbyernes oldenrettigheder, hvilket er sket senest 1672. Den samlede afløsning i byg af Sønderby er beregnet næsten ligesom tidligere, forudsat at afløsningen er rimeligt ansat, og dette er ikke langt fra at være tilfældet, eftersom 1 bolgalt i besigtigelserne som regel sættes lig med 1 pund korn eller 4 tønder.⁸⁴

Ved sammenligning mellem herlighedsydelse i Sønderby 1559 og 1588 er det naturligt at skelne mellem bolafgifter og andre (1559 stereotype) ydelser. Bolafgifterne er efter ovenstående 1559 14 svin, 7 får, 28 skåle smør og 14 snese æg; heroverfor står 1588 14 svin (en ubetydelighed over), $7\frac{1}{8}$ får (i jordebogen sammentalt til $7\frac{1}{4}$ får), $28\frac{1}{2}$ skåle smør (i jordebogen sam-

⁸¹ Som Fussing p. 183 skriver.

⁸² De to grupper eksisterede allerede 1370; hvorvidt de skylder deres oprindelse, at »landsbyen var blevet reguleret før 1559« (Fussing, p. 183), er det vanskeligt at tage stilling til.

⁸³ For Manderups vedkommende er den nøjagtige mængde 20 skæpper.

⁸⁴ Jeg benytter den sjællandske tønde og ikke Åbotønden; iøvrigt regner besigtigelserne undertiden $3\frac{1}{2}$ tønde på pundet, når der skal ske vurdering af gods i flere landsdele, hvilket jo netop er opgaven i Jacob Ulfelds Jordebog. Da den pågældende afløsning er bøndernes virkelige ydelse og ikke blot beregnet til ligningen, er der dog næppe tvivl om, at der er tale om en reduktion af herlighedsafgift og herlighed i Sønderby og de to andre landsbyer.

mentalt til 29, men i den endelige opgørelse til $28\frac{1}{2}$) og 19 snese æg. Kun for æggenes vedkommende har man altså fraveget princippet om, at landsbyens samlede præstationer skulle forblive uændrede, og herved forøgedes kun lidet bøndernes byrde — 1 snes æg var efter hartkornstakst kun 1 fjerdingkar. Iøvrigt er det ikke sikkert, at tjenerne var særlig glade for, at de individuelle herlighedsydelse bortset fra æggene var skåret ned, for det må betyde, at Jacob Ulfeld har afslået at lade landsbyens andel i godsets herlighed stige med det i realiteten (efter kornskylden at dømme — jfr. 1651) forøgede boltal; de to yngste fæstegårde (fuldtud dog kun en af dem) blev ganske vist ligeberettigede med de ældre gårde, men på disses bekostning. Bolafgifterne er sammenlagt steget fra $61\frac{1}{4}$ tønne hartkorn 1559 til $61\frac{5}{6}$ tønne hartkorn 1588, idet svinene omregnet til tønner hartkorn er henholdsvis 49 (med 4 tønner for 1 bolsvin 56) og $49\frac{1}{6}$, fårene $4\frac{2}{3}$ og $4\frac{3}{4}$, smøret 7 og $7\frac{1}{8}$, æggene $7\frac{1}{12}$ og $7\frac{19}{24}$. Får og æg er ikke medtaget i jordebogstaksten 1588, men æggenes værdi er entydig. For fårenes vedkommende er benyttet den i besigtigelserne hyppigste ansættelse af fåret til $\frac{4}{3}$ lammets værdi.

Anderledes tegner billedet sig, når man fra bolafgifterne går over til de øvrige afgifter i Sønderby. Dog gælder dette ikke småredselen, som stiger beskedent fra $21\frac{2}{3}$ til $22\frac{1}{6}$ tønne hartkorn; opgangen er fremkaldt af, at 1 lam nu svares af 19 fæstere i stedet for af 18. En større foranlediges af tilkomsten af 19 halve fødenød, der sættes lig med $9\frac{1}{2}$ tønne hartkorn. Der kan da ialt noteres en stigning i herlighedsydelse fra $82\frac{11}{12}$ tønne til $93\frac{1}{2}$ tønne hartkorn. For fuldstændighedens skyld kan det tillige nævnes, at hartkornskylden 1559–1588 dalede fra 240 tønner til 236 tønner, således at den samlede landgilde 1588 var $329\frac{1}{2}$ tønne hartkorn mod 1559 $322\frac{11}{12}$ (sidstnævnte år med 4 tønner for 1 bolsvin $329\frac{11}{12}$). At disse tal er så meget større end Fussings: 246 tønner 1 albus 1588 mod 1559 211 tønner 1 skæppe 2 fjerdingkar 2 albus, skyldes, at Fussing har fulgt Åboberegningen 1 pund = 3 tønner, medens jeg har anvendt den sjællandske beregning 1 pund = 4 tønner.⁸⁵ Herved ændres ikke alene den absolutte, men også den relative (procentvise) stigning. Hverken Fussing eller jeg har medregnet husene.

I Øsby var der (1556 og) 1559 15 gårde, af hvilke 9 var skyldsats til 4 pund og 6 til 2 pund.⁸⁶ 1588 havde der som i Sønderby fundet en regulering sted, her til 14 gårde med hver 3 pund 10 skæpper i skyld; denne regulering må være sket efter 1572. Den samlede skyld er 1559 og 1588 som tidligere omtalt 48 og $47\frac{5}{6}$ pund korn svarende til henholdsvis 192 og $191\frac{1}{3}$ tønne. M. h. t. herlighedsydelse regner Fussing med 6 får og 30 skåle smør 1559, medens jeg beregner de to persiller til $5\frac{3}{4}$ (kan være fejl for 6) får og 28 skåle smør. Endvidere ansætter jeg med anvendelse af det sjælland-

⁸⁵ Se ovenfor, p. 8 s. Det fremgår 1672 ganske klart, at man ved skyldsætningen har at gøre med den gamle sjællandske tønne.

⁸⁶ Fussing opgiver (p. 181) gårdtallene som henholdsvis 10 og 5.

ske forhold mellem pund og tønde afløsningen af bolgalt 1588 til 42 tønder mod Fussings 32. Bolafgifterne svin, får, smør og æg kommer 1559 sammenlagt på $53\frac{1}{3}$ tønde korn mod $53\frac{1}{12}$ tønde 1588. De enkelte poster er 1559 42 tønder for svin (eller med 4 tønder for 1 bolsvin 48 tønder), $3\frac{5}{6}$ (eventuelt 4) for får, 7 for smør og $\frac{1}{2}$ for æg – 1588 derimod 42 for svin, $2\frac{1}{3}$ for får, $8\frac{1}{6}$ for smør og $\frac{7}{12}$ for æg. Fussing mener (p. 181), at der er stigning både på svin og smør; men han tager herved de 18 skæpper byg, hver fæster svarer 1588, som afløsning for en hel bolgalt. Antages det derimod som ovenfor motiveret, at den fulde afgift pr. galt var 21 skæpper, bliver svineafgiftens kornværdi 42 tønder mod 1559 42 (eller 48). Som det ses opvejes opgangen i smørydelsen ved en nedsættelse af persillen får.⁸⁷ Der kan således noteres en ubetydelig dalen i bolafgifterne, selv om man ser bort fra, at ydelsen af svin og måske også ydelsen af får antagelig har ligget højere 1559, end det fremgår af summen $53\frac{1}{3}$ tønde.

Småredselen kan 1588 beregnes til $16\frac{1}{3}$ tønde korn mod 1559 $17\frac{1}{2}$; her er der sket en nedsættelse som følge af reduktionen af gårdtallet fra 15 til 14. Derimod er 14 tønder for fødenød 1588 et pålæg. Den fulde landgilde beregnet i hartkorn bliver da 1588 $274\frac{3}{4}$ tønde til sammenligning med $262\frac{5}{6}$ tønde 1559. Omend der bortses fra, at svin og får sandsynligvis er sat for lavt 1559, er stigningen da særdeles overskuelig; i modsat fald når man 1559 op på 269 tønder.

Kornskylden af Manderups 9 gårde⁸⁸ var 1556 fordelt på 2 gårde med hver 3 pund korn og 7 gårde med $1\frac{1}{2}$ pund; 1559 svarede en af de sidstnævnte yderligere $\frac{1}{2}$ pund. I denne landsby fandt reguleringen allerede sted inden 1572, idet hver af de da omtalte 8 gårde⁸⁹ var skyldsats med 2 pund korn. Samme skyld præsteredes 1588 af alle 9 gårde. Også herlighedsydelse var uforandrede fra 1572 til 1588, med et par interessante undtagelser. 1572 gav hver bonde $\frac{1}{2}$ svin, men 1588 10 skæpper byg for bolgalt; jeg ser heri en bekræftelse på min antagelse, at den fulde afløsning af 1 bolgalt var 21 skæpper, dog således at den nøjagtige afgift i Manderup ved sammenligning med svinetallene 1559 kan ses at være 20 skæpper pr. galt. Endvidere omtales 1572 gæsteri uspecificeret; 1588 forekommer gæsteri ikke, men derimod for hver fæster 1 tønde havre, samt $\frac{1}{2}$ fødenød. 1559 forefindes, som tidligere oplyst, specificeret gæsteri (1 tønde pr. pund hartkorn) og 1 tønde havre for fødenød. Det synes muligt i alt fald tildels at forklare disse forhold. To gårde i det nærliggende Torpe, Skuldelev s., hørte med til Selsø gods. De var hver skyldsats med 6 pund hartkorn, og hertil kom 1559 bl. a. 6 tønder gæsterihavre, men ikke noget fødenød. 1588 svarede imidlertid

⁸⁷ En eventuel samtidig nedgang i afgiften af svin og får henleder opmærksomheden på den p. 19 omtalte mulige forbindelse mellem de to persiller.

⁸⁸ I Manderup lå desuden de note 80 nævnte 2 ejendomme.

⁸⁹ Jacob Ulfeld ejede i 1572 ikke hele Selsø gods (Jacob Ulfelds Jordebog 1588, p. 44).

foruden skylden bl. a. 4 tønder havre og 1 fødenød. I jordebogstaksten 1588 sættes 1 fødenød lig med $1\frac{1}{2}$ mk. eller 1 tønne hartkorn, som igen svarer til 2 tønder havre. De 2 tønder gæsterihavre kan derfor i Torpe tænkes at være erstattet af persillen fødenød, hvorved den sammenlagte ydelse bliver uforandret. Hold af fødenød (og staldøksne) var i alt fald i visse egne en havreydelse ligesom gæsteriet; denne persil (fødenød), der vist ikke er meget kendt før Christian 3.'s tid, bredte sig med fantastisk fart efter vedtagelsen af recessen 1547, som i § 20 gav adelen ret til at købe, sælge og stalde de øksne, den kunne holde på sit eget – og sine tjeneres – foder.⁹⁰ I Manderup indførtes den mellem 1556 og 1559, altså i Andreas von Barbys tid. Da bønderne her imidlertid tillige svarede fuldt gæsteri, er den igen opgivet 1572, men vender altså 1588 tilbage i et sådant omfang, at den samlede havreydelse er den normale, 2 tønder af 2 pund skyld, nemlig 1 tønne havre uden nærmere angivelse og $\frac{1}{2}$ fødenød svarende til 1 tønne havre. Forbindelsen mellem gæsteri og hold af fødenød er af interesse også ved betragtning af Sønderby og Øsby. 1572 omtales uspecificeret gæsteri i disse to landsbyer, men ikke fødenød. 1588 nævnes $\frac{1}{2}$ fødenød, men intet gæsteri. Såfremt persillen fødenød er en afløsning af gæsteriet, ville der dermed være givet en forklaring på denne tilsyneladende umotiverede afgift, hvis tilstedeværelse er det eneste virkelige tegn på en landgildeforhøjelse i de behandlede landsbyer. Oven i købet er en sådan eventuel tilsløret gæsteriafgift på 1 tønne havre kun ringe i forhold til en skyld på 3 pund korn eller mere, således som den på en enkelt undtagelse nær præsteres af bønderne i de to byer 1588.⁹¹ For Manderups vedkommende resterer at fastslå, at de øvrige herlighedsydelse, såvel bolafgifterne svin, får, smør og æg, som småredselen, er ganske ens 1559, 1572 og 1588.

Den stedfundne regulering af landsbyerne Sønderby, Øsby og Manderup medførte, at de enkelte bønder i samme by kom til at svare samme afgift; men den betød ikke, at de fra gammel tid bestående forskelle mellem landsbyerne udviskedes. Fra Middelalderen var småredselen uændret fra bonde til bonde, fra landsby til landsby (der kunne være afvigelser fra egn til egn),

⁹⁰ Se også recessen 1558 § 32.

⁹¹ Der kan i 16. århundrede forskellige steder på Sjælland ses tegn til, at hold af staldøks eller fødenød føjes til gæsteriet, når havresæden er relativt stor. At der formentlig har været forbindelse mellem gæsteriets og havresædens størrelse, er berørt p. 21. Hvorledes det i så henseende har forholdt sig i Selsø s. i 16. århundrede, kan der ikke siges noget sikkert om. Krontienden af sognet beregnedes 1567 til 4 pund byg, 4 pund rug, 4 tønder havre, 1 skæppe gryn, og kirketienden til $4\frac{1}{2}$ pund byg, $4\frac{1}{2}$ pund rug, $4\frac{1}{2}$ tønne havre (Tienderegnskaber af Sjællands stift 1566—68, 1572—73 (RA. Registratur 108 b: 64)). Efter høsten 1633 opmålte følgende tiendekorn af laden: $5\frac{1}{2}$ pund 2 skæpper rug, $1\frac{1}{2}$ læst 1 pund byg, 1 pund blandkorn, 13 tønder havre (Jordeb. 1633/34). Det bør forøvrigt tilføjes, at hold af fødenød ikke som afgifterne af svin, får, smør og æg varierede fra landsby til landsby, hvorfor det er sandsynligt, at fødenød er pålagt de enkelte bønder af herremanden og ikke fordelt af granderne selv.

omend den på et eller andet tidspunkt er forhøjet i alle tre byer. Blandt bolafgifterne varierede de enkelte bønders ydelse af bolgalt stadig, fordi hver landsby havde sit hævdvundne kvantum, som vanskeligt kunne rokkes. Det samme gælder persillerne får og smør. Kun for æggenes vedkommende har man i Sønderby og Øsby gjort 1 snes til stereotyp ydelse og dermed sprængt de gamle bolafgifter; i Manderup er den tidligere afgift bibeholdt. Endvidere er der tegn til, at gæsteriydelsen i Selsø s. har antaget en mindre varieret karakter end andetsteds.

Det kan i flere tilfælde iagttages, at Manderup i Skibby s. i udvikling er gået forud for byerne i Selsø s. eller på anden måde har indtaget en særstilling. Allerede 1370 er persillen svin her⁹² gjort ens for gårdene uanset størrelse, medens afgiften i Sønderby veksler mellem to forskellige størrelser. 1559 er der en differentieret ægafgift i Sønderby og Øsby, medens Manderup mænd giver samme mængde æg, selv om gårdene ikke er lige store. Den samme forskel på landsbyerne gør sig gældende for smørrets og muligvis fårenes vedkommende. Det differentierede gæsteri, samt fødenød, optræder ligeledes 1559 i Manderup, hvorimod disse ikke endnu ses i Sønderby og Øsby; 1588 er det differentierede gæsteri igen opgivet i Manderup, omend der nu er korrelation til stede mellem skylden på den ene side og gæsteri og fødenød på den anden. Endelig finder landgildereguleringen i Manderup allerede sted inden 1572,⁹³ men i Sønderby og Øsby mellem 1572 og 1588. Hovedårsagen til disse forskelle er måske ikke så meget Manderups beliggenhed i et andet sogn som den omstændighed, at bolinddelingen i denne torp synes at have spillet en mindre rolle end i de ældre byer. Jeg skal i denne forbindelse især pege på, at netop bolafgifterne er ganske udifferentierede i Manderup, men naturligvis også på, at en regulering åbenbart har været lettest at gennemføre her. Det kan også anføres, at boltallet i dette tilfælde trods den siden 1370 og indtil 17. århundrede vistnok uændrede skyldsætning virker mere uklart end tallene for Sønderby og Øsby, idet det svinger mellem 3 og 2 for senere at komme op på $4\frac{1}{2}$. Disse strukturelle problemer kan muligvis yderligere belyses ved et nøjere studium af markbøgerne 1682.

Ved behandlingen i det foregående af landgildens varians er Vesby ladt ude af betragtning, da det er uklart, om dens tilliggende m. v. har været uændret i den omhandlede periode (Fussing sammenligner landgilden af Vesby 1588 og 1633). Der er i virkeligheden størst sandsynlighed for, at der har fundet forskydninger sted mellem den og hovedgården.⁹⁴ Et særligt usikkerhedsmoment er Skrepenborg, hvorom nedenfor.

Herlighedsydelse mangler næsten helt for Vesbys vedkommende. Lands-

⁹² Ligesom iøvrigt i Øsby 1370, men ikke 1559.

⁹³ Snarest i Corfits Ulfelds tid, idet Jacob Ulfeld 1572 stadig ikke var enejer af Manderup.

⁹⁴ Selsø præstegård og degnestavn lå i Vesby (Sjællands Stifts Landebog 1567, p. 162. Jacob Ulfelds Jordebog 1588, pp. 24 & 42. Kronens Skøder 1685 2/5). Hvorledes det forholder sig med en jord, som degnen brugte 1567 (Landeb., *ibid.*), er usikkert.

byen bestod 1370 af en stor ejendom på $2\frac{1}{2}$ bol og med 11 gårdsæder, foruden 3 gårde på $\frac{1}{2}$ bol hver; af den førstnævnte ejendom svaredes kun skyld for $1\frac{1}{2}$ bol.⁹⁵ 1556 var byen reduceret til en gård med 1 treding jord (at dømme efter skylden på $2\frac{1}{2}$ pund hartkorn), samt 4 gårdsæder. Af de sidstnævnte forlangtes kun ugedage, af den større ejendom tillige 1 skilling grot. Der kan ikke være tvivl om, at Vesby efter Selsø hovedgårds udskiftning fra Sønderby er blevet knyttet nærmere til hovedgården, end tilfældet var med de to andre landsbyer i sognet. En del af byens jord må være blevet inddraget, og bønderne blev altså ugedagsmænd til Selsø.⁹⁶ Når der ikke svares herlighedsydelse, må dette betyde, at hovedgården har tilegnet sig alle rettigheder, som stod i forbindelse hermed. I løbet af de næste 30 år efter 1556 normaliseredes landsbyens forhold noget. 1559 er forholdene endnu uforandrede, dog synes fæsteren på den større gård nu at være sluppet for ugedagene; men efter overgangen til Ulfelderne sker der først det, at de 4 mindre fæstere får deres ugedage ombyttet med en skyld på 1 pund hartkorn hver (1572). 1588 optræder 5 gårde med en skyld på $2\frac{1}{2}$ pund 6 skæpper byg for den enes vedkommende, 2 pund byg af 3 andre og 1 pund af den sidste, Præstejeppe's ejendom (præstegården), som senest 1568 erhvervedes fra Roskilde domkapitel.⁹⁷ Desuden forekommer nu 6 gadehuse, hvoraf 2 med kornskyld. De 4 første fæstere giver småredsel (1 lam, 2 gæs, 4 høns), sandsynligvis som afløsning af hoveriet. Til disse gårde og huse kommer den mere selvstændige ejendom Skrepenborg ($\frac{1}{2}$ pund byg), som Jacob Ulfeld havde ladet bygge; af denne svaredes ingen herlighedsydelse. 1620 omtales Vesby ikke; men 1633/34 er Skrepenborg igen nedlagt, og Vesby består nu af 6 gårde, nemlig 3 gårde (1651 tredinger) med en skyld på hver $2\frac{1}{2}$ pund byg og 3 gårde (1651 fjerdinge) med en skyld på hver 2 pund byg. De giver alle 6 småredsel på 1 lam, 2 gæs, 4 høns, de 3 tredinger desuden en sammelskat på 1 lam. Endvidere svares af Vente (mølle) 1 pund byg, 1 gås, 2 høns. 1651 er der i Vesby foruden de 3 tredinger og 3 fjerdinge endnu 1 fjerding og desuden 1 otting (Vente eller præstegården?); 1 af tredingerne er øde. 1669 (1670?) følger så landsbyens nedlæggelse; men 1672 ses det af Frederik 3.'s matrikel, at landgilden af Vesby og Vente har været uændret fra 1633/34. Kornskyldens stigning mellem 1556 og 1633/34 kan naturligtvis, som Fussing vist gør det, opfattes som et vidnesbyrd om, at der lagdes tungere byrder på bønderne, og det samme gælder de stedfundne pålæg af småredsel. Jeg må dog for i hvert fald de sidstnævntes vedkommende erklære mig enig

⁹⁵ Jordebogsskriverens kommentar »est larga terra« kan derfor ikke kaldes uberettiget.

⁹⁶ Deres tyendeforhold til husbonden fremgår bl. a. af, at de 1559 ikke som bønderne i Sønderby, Øsby og Manderup gav landstingshavre til lensmanden på Abrahamstrup (Jordebog over Abrahamstrup len 1559 (RA)).

⁹⁷ Jacob Ulfelds Jordebog 1588, p. 43.

med C. A. Christensen, når denne⁹⁸ fastslår, at en del af de hos Fusing anførte forhøjelser strengt taget ikke er landgildeforhøjelser, men konvertering af ældre tjenesteydelser. Jeg er ganske enig med Christensen, når han fremhæver landgildens stabilitet i 17. århundrede. Karakteristikken gælder også femtenhundredetallet; undersøgelsen af forholdene i landsbyerne Sønderby, Øsby og Manderup har for mig været et af de mest slående vidnesbyrd derom. Når dertil kommer den skiftende karakter af bebyggelsen i Vesby, nærer jeg ingen tvivl om, at forandringerne i skylden først og fremmest må begrundes i landsbyens ændrede tilliggende, i mindre grad måske også i overgang fra gårdsædteneste til kornskyld.

Med 17. århundrede går landsbyerne nærmest Selsø hovedgård⁹⁹ ind i en periode, der kendetegnes af tilbagegang i herlighedsydelse, omend dette ikke med det samme ses klart. Sønderby omtales ikke 1620, men 1633/34 er der i denne by sket det bemærkelsesværdige, at man har opgivet den af Jacob Ulfeld gennemførte egaliserings og er vendt tilbage til det gamle system med 10 større og 10 mindre gårde. Af hver af de større (»halve«) gårde svares $4\frac{1}{2}$ pund byg, af hver af de mindre (fjerdingerne) $2\frac{1}{2}$ pund. Ældre og yngre kilder viser imidlertid, at det halve pund, der gives af begge gårdtyper, må være et rudiment af præstationen byg for bolgalt, hvis samlede størrelse derfor mellem 1588 og 1633 er blevet reduceret fra $49\frac{1}{6}$ tønne til 40 tønder byg. Denne afgift er nu stereotyp indtil ukendelighed og har ikke længere forbindelse med boltallene. Derimod er de øvrige ydelser, som jeg i det foregående har regnet for bolydelser, fortsat differentierede, således at der af de to gårdtyper gives henholdsvis $\frac{1}{2}$ fårekrop og 1 fjerding fårekød, 2 stobe og 1 stob smør, samt 20 og 10 æg. Sammenlagt præsterer landsbyen $7\frac{1}{2}$ får (mod $7\frac{1}{8}$ 1588), 30 stobe smør (mod $28\frac{1}{2}$ skål 1588) og 15 snese æg (mod 19 snese 1588). Disse forandringer er begrundede dels i, at alle 20 gårde nu har deres part i de 3 persiller, og dels i genindførelsen af to gårdstørrelser. Forudsættes det, at 1 skål og 1 stob smør er lige store,¹⁰⁰ og anvendes fortsat Jacob Ulfelds takst, kommer bolafgifterne (incl. byg for bolgalt) 1633/34 på ialt $53\frac{1}{8}$ tønne hartkorn (40 for svin, 5 for får, $7\frac{1}{2}$ for smør, $\frac{5}{8}$ for æg) mod $61\frac{5}{6}$ 1588. Småredselen optræder 1633/34 stadig med 1 lam, 2 gæs og 4 høns af hver fæster, hvilket bringer denne ydelse op på $23\frac{1}{3}$ tønne hartkorn (mod $22\frac{1}{6}$ 1588). Fødenødspengenes nominalværdi (stadig efter taksten 1588) stiger til 15 tønder hartkorn (mod $9\frac{1}{2}$ tønne 1588). Lægges hertil hartkornskylden på 240 tønder, fås en samlet landgilde af Sønderby på $331\frac{11}{24}$ tønne 1633/34 mod 1588 $329\frac{1}{2}$, en særdeles beskedne opgang. Der

⁹⁸ Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352—1437. Histor. Tidsskr. 11. r. VI (1960), p. 239, n. 186.

⁹⁹ Jeg ser her bort fra Vesby, hvis forhold er behandlet ovenfor.

¹⁰⁰ De synes begge at rumme 8 mark (Jacob Ulfelds Jordebog 1588, p. 29. Svend Aakjær i Nordisk Kultur XXX (1936), p. 195).

er ganske vist ikke taget hensyn til 1 skatteko, der vel efter sjællandsk takst må sættes til 4 tønder, en sammelskat, som vistnok allerede har eksisteret 1556 (se note 76), men som ikke anføres systematisk i kilderne; den har derfor ikke kunnet medtages i beregningerne.

Også i Øsby er egaliseringsbestræbelserne strandede 1633/34 og iøvrigt allerede 1620. Der er som 1588 14 gårde, men blandt disse 10 halvgårde og 4 fjerdinge,¹⁰¹ der hver svarer henholdsvis 4 og 2 pund byg i skyld. Persillen byg for bolgalt virker her mere levedygtig end i Sønderby, idet den normerede mængde i Øsby er 22 skæpper byg pr. halvgård og 11 skæpper pr. fjerding. Da jeg tidligere har beregnet afløsningen af hver bolgalt til 21 skæpper (ovenfor, p. 23), betyder dette, at bønderne i denne landsby (som i Sønderby 1370) giver 1 svin af hvert halve bol og $\frac{1}{2}$ svin af hver fjerding. De øvrige bolafgifter er her som i Sønderby $\frac{1}{2}$ fårekrop, 2 stobe smør og 20 æg pr. halvgård og 1 fjerding fårekød, 1 stob smør og 10 æg pr. fjerding. Småredsel og fødenødspenge svares ligeledes efter de samme principper som i Sønderby. Med 192 tønder hartkorn i skyld ($191\frac{1}{3}$ 1588), $56\frac{1}{2}$ tønne i bolafgifter ($53\frac{1}{12}$ tønne 1588), nemlig 44 for svin, 6 for får, 6 for smør og $\frac{1}{2}$ for æg, dertil $16\frac{1}{3}$ tønne for småredsel (uændret fra 1588) og 12 tønder (mod 14 1588) for fødenødspenge kommer Øsbys landgilde 1633/34 på $276\frac{5}{6}$ tønne hartkorn (mod 1588 $274\frac{3}{4}$ tønne), således at der er tale om en svag opgang. I Øsby ydes 1633/34 en sammelskat på $\frac{1}{2}$ skatteko.

I Manderups landgilde er der 1633/34 sket følgende ændringer efter 1588: Persillen byg for bolgalt er for hver bonde forhøjet fra 10 til $11\frac{1}{2}$ skæppe (for en enkelt dog 12 skæpper) og persillerne 1 tønne havre og $\frac{1}{2}$ fødenød er slået sammen og afløst med 3 mk. penge, hvilket betyder en (nominel) forhøjelse (fra $1\frac{1}{2}$ mk. 1588).¹⁰² Forandringerne betyder (stadig efter Jacob Ulfelds takst) en stigning på ialt 11 tønder 2 skæpper hartkorn, hvilket må siges at være beskedent i betragtning af den opgang i boltallet, der meddeles 1651; kun staldoksepengene (3 mk. svarer til 1 staldokse) er fulgt med.

I matriklen 1672 (anlagt 1664) kan man iagttage de vigtigste landgildeændringer siden 1559 (1556). Af persillerne er kun kornskylden, æg og småredsel tilbage, idet alle spor af bolgalt, får, smør, gæsterihavre og fødenød er forsvundne.^{102a} For Manderups vedkommende er der ved forhøjelse af kornskylden sket en delvis udligning af boltallets stigning til $4\frac{1}{2}$. Landgilden af Sønderby er 1672 dalet til $263\frac{23}{24}$ tønne (fra $331\frac{11}{24}$ 1633/34), af Øsby til $208\frac{5}{6}$ (fra $276\frac{5}{6}$ 1633/34) og selv af Manderup til $103\frac{11}{16}$ tønne (fra $123\frac{13}{48}$ 1633/34). 1633/34 og 1672 svares korn af enkelte huse.

Retter man endnu en gang blikket mod markbøgerne fra 1682 (se ovenfor,

¹⁰¹ Disse betegnelser stammer som sædvanlig fra præsteindberetningerne 1651; en af de mindre gårde karakteriseres dog 1633/34 som en fjerding.

¹⁰² Begge disse forhøjelser ses allerede 1620. Dette år forekommer tillige sammelskatten skatteko (jfr. note 76), samt får, der (måske fejlagtigt) er gledet ud 1633/34.

^{102a} I jordebogen 1698 ses gæsteri og landgildepenge.

p. 16), ses klart baggrunden for den udvikling, som er blevet behandlet i det foregående, især hvad angår herlighedsydelse. At disse helt mangler for Vesbys vedkommende,¹⁰³ kan ikke overraske, idet denne landsby ifølge markbogen har været i den grad blottet for naturlige hjælpekilder, at den ikke havde eksistensmuligheder, blev øde og måtte lægges under Selsø; der er næppe tvivl om, at ansvaret herfor må placeres hos herremanden. Sønderby og Øsby har ligeledes mistet det meste af den herlighed, disse byer tidligere vel må have haft; kun lidt gærdsel, græsning og tørveskær er tilbage, nok altså til at begrunde den lille ægydelse, men for lidt til at persillerne bolgalt, får, smør, (gæsteri) og fødenød har kunnet opretholdes. Manderup er for så vidt bedre stillet, som der i bymarken forefindes en del hø og mosefoder;¹⁰⁴ men også her understreges det, at bønderne ikke har engbund uden for vangene, hvilket altså er årsagen til, at smørydelsen er blevet opgivet ligesom i Sønderby og Øsby. Græsningsarealer uden for vangene og den resterende oldenskov står nu alene til hovedgårdens rådighed. Både herremanden og bønderne har imidlertid været afhængige af omegnens økonomiske ressourcer, som de naturligvis måtte betale for, og dette forhold går langt tilbage.

V. Hornsved og Krogstrup Old. – Afslutning.

Danske historikere må med beskæmmelse erkende, at der stadig ikke kan gives noget positivt svar på Chr. Vaupells 100 år gamle ord: »Sandsynligvis har den større Del af Landet havt for Vane at drive Svinene paa Olden i bestemte Skove, og det er nok muligt, at naar vi bedre lære at kjende Danmarks indre Historie, vil dette fremtræde som et System, der indbefatter den største Del af Landet, og at man ogsaa ad denne Vei vil kunne erfare, hvilke Egne vare forsynede med store, frugtbare Skove, og hvilke der i denne Henseende vare fattige«.¹⁰⁵ Blandt nyere historikere har vistnok kun Johs. Steenstrup virkelig haft blikket åbent for skovenes agrarhistoriske betydning, og han dannede på dette område ikke skole. Med Arup sejrede plov og ager for anden gang.

I Middelalderen og endnu i begyndelsen af Nyere tid var skoven imidlertid en faktor, man måtte regne med, og havde et sogns beboere ikke nok i deres egen, kunne de ofte mod betaling få tilladelse til at udnytte en storskov i nærheden.

Få år, før Vaupells bog udkom, havde C. F. Wegener i sin bog om Abrahamstrup gård og len netop henledt opmærksomheden på, at en stor mængde bønder også uden for lenet i ældre tid fik brændsel og sendte deres svin på

¹⁰³ Bortset fra småredselen, som ikke har noget med godsets naturgivne muligheder at gøre.

¹⁰⁴ Det hø, der 1672 fås af Vesby mark, fremkommer, fordi den helt og holdent er udlagt til græsning.

¹⁰⁵ De danske Skove (1863), p. 9 s.

olden i Hornsherreds store skove,¹⁰⁶ og den vigtigste kilde til Wegeners kundskab herom, jordebogen 1559 over Abrahamstrup len,¹⁰⁷ har i høj grad interesse for Selsøs historie.

Øsby mænd måtte ifølge markbogen 1682 købe gårdsel og staver i Hornsved, og markbøgerne vidner (som anført p. 16) stærkt om, hvor afhængige byerne Sønderby, Øsby og Manderup i det hele taget var af storskoven m. h. t. al slags træ og ris.¹⁰⁸ Den omtalte lensjordebog gør nøjere rede herfor:

Ved køb af træ etc., skovkøb, kunne betalingen erlægges enten i havre, lam eller penge, og jordebogen oplyser, at lenet 1558–59 modtog 1 tønne skovhavre af 19 bønder i Sønderby, 13 i Øsby, 10 i Manderup og 6 i Vesby, 1 skovlam af lige så mange i de samme byer, samt – ligeledes for skov – 1½ mk. af 1 mand i Øsby og 20 sk. af 1 i Vesby. Det vil sige, at så godt som alle landboer, gårdsæder (ugedagsmænd) og møllere i de pågældende landsbyer hentede bygningstømmer, hjultømmer, brændsel, gårdsel etc. i Hornsved, og den stereotype modydelse af 1 tønne havre og 1 lam har formentlig den forklaring, at der er tale om et ganske fast arrangement, hvilket iøvrigt bekræftes af andre kilder.

Noget mere variabel var den ordning, hvorefter Selsøbønderne kunne drive deres svin på græs eller olden i lenets skove; men langt de fleste af godsets fæstere nød godt deraf og præsterede deres modydelse. For græsning af svin betaltes svinehavre, der dog kun svarede af 7 mænd i Sønderby, 2 i Øsby, 1 i Manderup og 2 (begge møllere) i Vesby. Tyge Pedersen i Sønderby sendte 7 svin og 11 grise på græs for 2 tønner 1 skæppe havre. 5 bønder gav 1 tønne havre eller lidt derover, 2 gav 5 skæpper, og 4 gav 4 eller 4½ skæppe. Antallet af græssede svin varierede i 4 tilfælde fra 5 til 8. Nogen fast takst ses ikke, således at tidsfaktoren eller andre faktorer må have spillet ind.

Langt flere af godsets bønder, dog ingen fra Manderup, præsterede oldensvin (også kaldet oldengæld) for adgangen til at drive svin på olden. Det drejede sig om 12 fra Sønderby, 11 fra Øsby og 6 fra Vesby,¹⁰⁹ og ydelsen var ½, 1 eller 1½ svin. Desuden gav 2 mænd fra Vente mølle hver ½ svin som »hjælpevin«. Der kunne også betales penge for oldensvin, nemlig 4 sk. for hvert svin og 2 sk. for hver gris, og denne fremgangsmåde anvendte 7 fra Sønderby, 6 fra Øsby, samt 1 fra Manderup.

Endelig fremgår det af jordebogen, at en mand fra Vesby sendte alt sit kvæg på græs i Abrahamstrup len for 3(?) mk.

¹⁰⁶ Historiske Efterretninger om Abrahamstrup Gaard i ældre og nyere Tid I (1855), p. 72 s.

¹⁰⁷ Lensregnskaber (RA).

¹⁰⁸ Det samme må naturligvis have gjort sig gældende for Vesbys vedkommende.

¹⁰⁹ Det er bemærkelsesværdigt, at Vesby mænd, der efter den foregående undersøgelse må antages at have været ringest stillede m. h. t. udnyttelsen af godsets egen herlighed, deltager helt eller næsten fuldtalligt i de vigtigste af disse ordninger, medens tilslutningen fra de andre byer er lidt ringere; fra Manderup er deltagelsen i oldenordningerne endog særdeles beskedne.

Fra 1662 foreligger det Meulengrachtske årsregnskab over den indgåede oldengæld. Det fremgår heraf bl. a., at taksten på dette tidspunkt var 1 mk. for hvert gammelt svin, der sattes lig med 2 ungsvin eller 4 grise. Omregnedes ungsvin og grise til gamle svin, nåede disses antal op på 2791^{1/4}.¹¹⁰

Oldenordningen og skovkøbsordningen var i kraft i flere hundrede år, men gav undertiden anledning til stridigheder mellem parterne. Jeg skal framdrage nogle sager, der tjener til at belyse forholdene på Selsø.¹¹¹

1457 21/3 havde Rosbildebispen klaget over, at hans vornede på Selsø ikke måtte nyde deres gærdsel, ildebrændsel eller husbygning af Hornsved for sådant skovkøb, som de havde nydt af arild i hans forgængeres tid, medmindre de ville gå ind på at drive deres svin derhen og ikke andre steder, når Gud gav olden på skovene. Kongen bestemte, at alle biskoppens vornede måtte have ret til skovkøb på samme betingelser som tidligere, men desuagtet skulle kunne drive deres svin på bispens skove, når de kunne få olden der.

1468 21/6 havde almuen i Selsø len klaget over, at lensmanden på Abrahamstrup havde forhøjet deres skovkøb, landstingsredsel og vedægt til Abrahamstrup, samt over, at de ikke måtte nyde deres husbygning og olden som af arild og i kong Christoffers tid. Kongen bestemte atter, at bøndernes forpligtelser skulle holdes på det gamle niveau; bl. a. skulle de ikke age flere læs ved til Abrahamstrup end tidligere.

Et tingsvidne fra Horns h.'s ting 1468 14/7 bekræftede de tidligere trufne bestemmelser og meddelte bl. a., at »de som bygge og boe udj Sielszøe Leen gaffue ey mere for schouff och bygning aff Hornszved end it halfft lam och for Landsztingszreed toe engelsche om aarett och dreffue derisz sviin thill Honszved, naar olden vaar, och frieligen op igien whindrett thil Sielszøegodsz, och ydte de derisz oldengield thil den, szom gaarden haffte i verrie paa biszpensz veyne, uden huer mandsz hinder och gienszigelsze i nogen maade . . .«.¹¹²

1514 1/6 meddelte fogeden på Abrahamstrup kongen, at bispens bønder i Horns h. nægtede at levere en del lam og høns uden for herredet, således at kronens bønder kunne køre sendingen videre til København. Fogeden spurgte, om kongen ville underrette bispen derom, eller om man skulle forbyde bønderne brugen af skoven, indtil de udførte ægterne, da det var for deres skovkøb, at de skulle yde, hvad kongen havde befalet.¹¹³

1568 2/10 tilskrev kongen lensmanden på Abrahamstrup, at hverken adelige, præster eller bønder (eller andre) uden tilladelse måtte bruge Hornsved. Oldengælden af hvert gammelt svin sattes til 6 sk., af hvert ungsvin til 4 sk. og af hver gris til 2 sk. For hvert læs brændsel skulle der betales 6 sk.¹¹⁴

¹¹⁰ Wegener: Opus cit., p. 208 s.

¹¹¹ Hvor intet andet angives, er eksemplerne hentede fra Repertoriets 2. række.

¹¹² Wegener: Opus cit. I, p. 29 n.

¹¹³ Opus cit. II, p. 322.

¹¹⁴ Kanc. Brevb. Jfr. ibid. 1658 7/6.

1570 3/3 fik Jacob Ulfeld bekræftelse på, at hans bønder måtte hente brændsel i Hornsved to gange om sommeren og to gange om vinteren.¹¹⁵

Endelig indgik i instruksen for den nye lensmand på Abrahamstrup 1588 3/7 den bestemmelse, at han måtte sælge vindfældede og fornede træer til adelens tjenere i herredet, men ikke grønne rodhuggede træer; desuden måtte han ikke begunstige nogen af adelens tjenere, medmindre de havde den afdøde konges brev derpå.¹¹⁶

Hornsved var ikke det eneste område i Horns h., som Selsøs bønder mod betaling kunne udnytte. Ved midten af 15. århundrede var Krogstrup by i sognet af samme navn øde ligesom flere andre landsbyer i nærheden. I de følgende århundreder var Krogstrup Old et vigtigt interesseobjekt for omegnens foretagsomhed. Mest fik vistnok herregården Svanholm, der lå i Krogstrup s., ud af naboskabet. Af andre interessenter skal her nævnes lensmanden på Abrahamstrup og fæsterne under Selsø. De i et sådant tilfælde uundgåelige retsstridigheder mellem parterne bidrager også her til at kaste lys over forholdene. Det ses således, at bønder i Sønderby, Øsby og Torpe sendte deres kvæg til Krogstrup Old for at græsse.¹¹⁷

Med den mere orienterende end indgående redegørelse for Selsøs økonomiske afhængighed af Hornsved og Krogstrup Old skulle undersøgelsen af bol og by på Selsø være ført til afslutning, idet jeg ikke har set det som min opgave at følge enkelte landboslægter gennem århundrederne, hvilket ellers i nogle tilfælde kan lade sig gøre. Mere nærliggende havde det måske været at tage andre spørgsmål op, f. eks. en præcisering af det ret gennemskuelige forhold, at landsbyernes herlighed så godt som udelukkende kommer landboer og ikke husmænd til gode, hvilket jeg gerne senere vil vende tilbage til, eller en mere indgående drøftelse af nogle af de behandlede problemer på grundlag af markbøgerne 1682. Iøvrigt tror jeg ikke, at jeg vil være i stand til at nå stort videre som følge af materialets største mangel, savnet af omfattende oplysninger om udsæden i 16. århundrede.

Det er som man vil forstå, med dyb beklagelse, at jeg i denne artikel fremsætter en fortolkning af kilderne, der på et hovedpunkt afviger fra Hans H. Fussings. Jeg er på forskellig måde Fussing megen tak skyldig; bl. a. var det ham, der oprindeligt henledte min opmærksomhed på skødebrevet 1556 og låsebrevet 1572. Når jeg desuagtet har besluttet at føre undersøgelsen til ende efter de synspunkter, jeg havde anlagt, skyldes det, at man kun kender få danske eksempler på, at kilderne tillader et så detaljeret studium af flere landsbyers struktur gennem næsten fire hundrede år, samt af landgildens forskellige lag i (måske) lige så lang tid, som tilfældet er på Selsø, dette på trods

¹¹⁵ Kanc. Brevb.

¹¹⁶ Kanc. Brevb.

¹¹⁷ Rep. 2. række, 1474 3/2 o. a. st.

af de meget sparsomme oplysninger om udsæden før 1682. Jeg er, som det ses af afsnit IV, enig med Fussing i, at landgilden kunne variere; men variationerne er efter min opfattelse solidt begrundede i forandringer af landsbyernes økonomiske muligheder eller af deres drift. Det falder mig naturligt på dette grundlag at tilslutte mig Fussings endelige konklusion i den store undersøgelse af forholdet mellem herremand og fæstebonde: Danmark var et retssamfund.

Selsø takst.

Korn

1 læst = 1 mark
 1 mark = 12 pund
 1 pund = 4 tønder
 1 tønde = 6 skæpper (byg)
 1 tønde = 5 skæpper (rug, havre)
 1 skæppe = 4 fjerdingkar
 1 fjerdingkar = 2 ottingkar
 1 mark = 8 øre
 1 øre = 3 ørtug
 1 pund = 2 ørtug
 1 ørtug = 2 tønder

Andre species

1 fjerding smør = 1 pund byg
 1 fjerding smør = 16 skåle (stobe)
 1 skål (stob) smør = 8 mark
 6 mk. penge = 1 pund byg
 1 får = 1 mk. = $\frac{2}{3}$ tønde byg
 1 lam = 12 sk. = $\frac{1}{2}$ tønde byg
 1 gås = 4 sk. = $\frac{1}{6}$ tønde byg
 1 høne = 2 sk. = $\frac{1}{12}$ tønde byg
 20 æg = 1 fjerdingkar byg
 1 staldokse = 3 mk. penge =
 4 tønder havre
 1 fødenød = $1\frac{1}{2}$ mk. penge =
 2 tønder havre
 1 mk. penge = 16 sk.
 1 sk. penge = 3 albus

Som grundlag er anvendt den afsluttende takst i Jacob Ulfelds Jordebog 1588 (p. 30), dog med den undtagelse, at jeg har anset det for urigtigt at benytte Åbotønden til en rent sjællandsk landgildeberegning. Jeg har fastholdt takstens pengeværdier også i 17. århundrede, idet selv landgildepengene viser en høj grad af (nominel) stabilitet, og da hovedformålet med mine hartkornberegninger jo er en dokumentation af, at store pålæg ikke har fundet sted, har jeg ment det rigtigst ikke at lade en usikker dalen i pengeværdierne influere på resultatet. Der er ikke taget hensyn til, at $\frac{1}{2}$ fødenød under Sønderby (p. 25) og Øsby (p. 27) snarest er sat til $1\frac{1}{2}$ mk., fordi dette ville umuliggøre en sikker vurdering af får, lam, gæs og høns; det vigtigste er, at den anvendte takst gennemføres konsekvent, og på dette punkt må de rundt om i jordebogen givne oplysninger benyttes med varsomhed, da de er indbyrdes modstridende. Vurderingen af persillen får er foretaget efter den i besigtigelserne almindeligste beregning i relation til persillen lam, og æggenes værdi er ansat efter almindelig hartkornstakst. M. h. t. størrelsen af 1 øre i forhold til de øvrige kornmål henvises til udgaven af Roskildebogen, p. 71.